

ШЫН

№ 69
(17713)

2009 чылдың
июнь 23,
вторник

Садар өрттэ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Чазак Даргазының ажил-албаны

В.ПУТИН КРИЗИСКЕ УДУР ХЕМЧЕГЛЕРНИ САЙГАРГАН

Чоокта чаа Барнаул хоорайга регионнар хөгжүлдениң айтырыгларын сайгарган Чазак комиссиязының хуралына Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол база киришкен.

Аңаа "Россияның экономика-зында көдүрлүүшкүнүг эки хемчеглер алдынып турар-даа болза, ниити байдал нарын бооп арттышаан хевээр" деп, түннелди Россияның премьер-министри Владимир Путин үндүргөн.

Ооң сөстөрүнден алырга, 2009 чылдың май айда чурттуң иштинде үлөтпүр бүдүрүлгезинде эки көргүзүлгелер өскерлишкендер демдеглеттинмээн, чүге дизе чурттуң бүдүрүлгө черлеринин көргүзүлгелери эрткен чылдың көргүзүлгелеринин 83-85 хуузунга деңнежип турар. Бо чылдың июнь 10-нуң хүнү-биле алырга, бүдүрүлгелер ажил чок кижилериниң саны 2 млн. 190 муң кижиге доктааган, эрткен чылдың апрель айга деңнээрге, 100 муң кижиге саны-биле эвээш бооп турар. Бо талазы-биле эки сан-чурагайның көргүзүү ажил чок арткан кижилерни сезон ажилдарына хаара тутканындан оларның саны кызырылганын даргалар демдегледип турар.

Экономика сайыды Эльвира Набиуллинаның берген медээсинде бо үеде чурттуң кризиске удур хемчеглерни алыр регион чергелиг комплекстиг программалар 28 субъектиде хүлээп алдынган. Сибирь федералдыг округунуң орулгалары эрткен чылынга деңнээрге, чүгле Тывада 4 хуу өскөн, а өске 11 субъектилерде эвээш. Орулгазы эң кудуку деңнелде келген субъектилер — Кемерово облазында (67%) болгаш Красноярск крайда (68%) бооп турар. Кризиске удур хемчеглерни амыдыралга боттандырада эрге-чагырганың

шыңгы харысалгазы янзы-бүрү деңнелдерге, ылаңгыя муниципалдыг тургузугларның эрге-чагыргазына онаажыр ужурлуг дээрзин премьер-министр хуралга демдеглээн.

Федералдыг төптүн дотацияларындан амыдыраар муниципалдыг черлерни шыңгы экономика байдалы-биле тус черлерниң удуртулга аппарадына таарыштырган Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының ажилдап кылган бюджет чарыгдалдарының нормативтерин таарыштыр кылып болур аргаларны сайгарып көрүп турар. Ынчап кээрге удуртулга аппарадының ажилдакчыларының штат санын кызырып, муниципалдыг албан-хаакчытарның акша-шалыңының хемчээлин өстүрбесин өөренип көргөш, оларны чүүлүг деп үнелелди берген. Регион удуртулгазынга боттарының бүдүрүкчүлерин деткип, өске черлерниң бүдүрүкчүлеринге шаптык-моондактар тургуспас ужурлуг дээрзин экономика сайыды демдеглээн, чүге дизе экономика чижилгелиг болур ужурлуг деп дүрүмнү утпаза чогуур.

Тываның баштыңы бодунуң илеткелинде Тыва региону бодунуң күжү-биле шак ыңдыг чижилгелиг рыноктуң негелделерин чииги-биле күүседип шыдаары-биле республиканың энергетика хандырылгазын болгаш транспорт аргыжылгазын үспезин чугулаалаан. Сезон үезинде республиканың чаңгыс-ла автомашина оруу дагдан дүшкен көшкелерден хагдынып, ооң уржуундан аргыжылга үстүп, а агаар-биле ар-

гыжылганың өртек-үнезини аар болганындан өске регионнар-биле амыдыралчы харылзаалар чаңгыс черге моондакталып, чылдың-на үстүр ужурга таваржыр. Транспорт четкизи сайзыравас болза, тыва продукция чижилгени ууп шыдавайн баар, ынчангаш ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Кара-оол Тыва-же Кызыл—Курагино демир-орук тудуун амыдыралга боттандырып, боттут дуза-деткимчени бергенинге, аңаа хамаарыштыр ажилдар чоруп турарына чурттуң чазак-чагыргазына өөрүп четтиргенин илереткен.

Тываның казымал байлактарын тып, шынгаздып, ону республикадан дашкаар сөөртүп, орук хандырылгазының чогуңдан өске черлерге сөөртүрүдө хөй чарыгдал үндүрер болгаш ырак болганындан боттут ажилдарны кылып турар чурттуң шыырак инвесторларына чиигелделерни, чижээ, немелде район коэффицентилерин тургузар дээн саналдарны Владимир Путин өөренип көөрүн аазаан. Казымал байлактарны чогуур деңнелде шынгазтып, тывыш ажилдарына чугула херек бойдус камгалалын, бүдүрүлгени, болбаазырадылганы тургуспас, чүгле боттарының акша-хөреңгизин хөөдүп алыр сорулгалыг "портфель инвесторларын" чиик өртекке бо ажилче кирип алыр эргезин эде көөр болгаш бойдуска кам-хайыра чок болур таварылгаларны болгаш ажык-кончаа сүрген чүүлдерни тургуспас дээрзин ол саналдаан.

2009 чылдың ийги чартыында кризиске удур хемчеглерни кылып чорудар эдилгелиг программага премьер-министр адын салган. Ол дээрже чурттуң бо чылдың ийги чартыында боттут базымнарны кылып тускай программа дээрзин чыылган субъектилер баштыңнарына ол чугаалаан.

"Тыва-Онлайн" медээлер агентилели.

АЛТАЙ-ТЫВА КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

Тыва Республика биле Алтай край кады ажилдажылганың дугайында дугуржулгага чоокку үеде ат салыр. Ийи таланың сонуггалы чурт иштинге туризми сайзырадыры болуп турар деп Владимир Путинниң удуртуп эрттиргени Девискээрлер хөгжүлдениң айтырыгларының талазы-биле чазак комиссиязының хуралына киржип келген ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол демдеглээн.

— Дыка хөй айтырыгларны шиттирлээринге Алтай крайында деңнежиксеп турар бис. Биске крайның туризм талазы-биле дуржулгазы онза сонугарчыг. Тыва биле Алтай хөй демей чүүлдерлиг: бойдузу, төөгүзү болгаш сонугаргалдары. Кады иштики туризми

сайзырадыр дээш хөй чүүлдерни кылыр деп турар бис — деп, Шолбан Валерьевич чугаалаан.

Республиканың Чазаның Даргазы чоокку үелерде ийи девискээрлерниң аразында кады ажилдажылганың Чөпшээржилгелеринге ат салыры планнатынып турар, ында кады ажилдажылганың угланышкыннары улам ханы тодараттыганын турар деп демдеглээн.

Тыва Москва-биле Чөпшээржилгени чаарткан. Май айда Хакас Республика болгаш Красноярск край-биле чаа Чөпшээржилгелерни чарган. Сентябрь айда кады ажилдажылганың шугуму-биле Тывага Красноярск крайның хүннери болур.

Айыткалды чугаалажып тур бис

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙ — КӨДЭЭЖЕ

Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Орлан Монгуштуң телефон дамчыштыр редакцияга дыңнатканы болза:

— Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун Тыва Республиканың Улуг Хуралына Айыткалын Сүт-Хөл кожуунуң көдээ ишчилери танышкаш, ында күрүне политиказының болгаш республиканың байдалының дугайында айтыркан чүүлдерни база салган сорулгаларны бир эп-сеткилдиг чүүлдүгүнүп деткип турар. Ылаңгыя көдээ ажил-агыйны хөгжүдеринче кол кичээнгейни Айыткалда салганы сүт-хөлчүлерниң сагыш-сеткилинге дүжүп турар. Ынчангаш олар мал болгаш чер ажилын хөгжүдери тодуг-догаа, каас-коя, омак-хөглүг чурттаарының үнезини кылдыр үнелеп көрүп, ажил-ижинге улам эки көргүзүлгелерни чедип алыр сорулганы салганнар — деп, Орлан Александрович эгезинде чугаалаан.

Сүт-Хөлдүн көдээ ишчилери малдың баш санын өстүреринче, продуктулуун бедидеринче, чер ажилының чаагай дүжүдүн өстүрүп алырынче доктаамал сагышты салып тургаш, чыл бүрүдө түннелдерин экижидип келген. 2008 чылда сүт-хөлчүлөр көдээ ажил-агыйны хөгжүдери дээш эки ажилдааш, республика мөөрейинге тиилээш, малчыннар Наадымын эрттирер эргени чаалап алган. Амгы үеде Наадымны бедик деңнелге эрттирер дээш белеткел ажилдарын чорудуп тур бис.

Бо чылдың эрткен беш айларының медээзи-биле алырга, Сүт-Хөлдүн малчыннарының көргүзүлгелери база багай эвес болган. Шээр малдың баш санын 107 хууга, чылгының — 105, бода малдың баш санын 101 хууга өстүргөн. Ниитизи-

биле 51 муң 900 баш ажыг малдың чаш төлүн менди доруктуруп алган. Чартык чылдың түннелдерин уда-вас үндүрер, ынчан көргүзүлгелер кандыг болганы тодараар.

Көдээ ажил-агыйны хөгжүдери талазы-биле Айыткалда тодараткан хемчеглерни күүседип-биле кожуунга мал болгаш чер ажилын сайзырадырды, чүнү кылырын кожуун чагыргазы ажилдап кылган. Мал болгаш чер ажилының продуктуларын кожуунуң бодунга болбаазырадырынче угланган хемчеглерни ап турар. Тараа дээрбесиниң дериг-херекселдерин садып алган бис. Дээрбени тараа аймааның багай эвес дүжүдүнүп ап турар Алдан-Маадыр сумузунуң төвүнге тударын шиттирлээн. Дээрбе кылыр бажыңны кылып турар, орта чарыгдаары-биле кожуун чагыргазы 25 муң рублди тускайлап берген. Дээрбени Наадымга чедир ажылгалга кириери-биле ажилдап турар бис. Оон ыңай кожуунуң малчыннары малдың чүгле баш санын өстүреринче эвес, продуктулуун бедидеринче, уксаазын экижидеринче сагышты салып турар. Чер ажилдакчылары чаагай дүжүттү өстүрүп алыры-биле суггаттыг шөлдерни эки ажыглаары, оларның хөзүнүн чогулгалыг болбаазырадыры база чемишчидери чугула деп санап турар.

Сүт-хөлчүлөр баштайгы чедишкендерин быжыглап, көвүдөдип тургаш, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Айыткалында салган сорулгаларны күүседиринге боттарының үлүүн кириер дээрзинге бүзүрүп болур — деп, кожуун чагыргазының даргазы түннелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК
дыңнап бижээн.

Редакцияга харыы

«ЧУНАР-БАЖЫН ЧОК...»

Апрель 23-те №45 «Шын» солунда Тээли суурда Владимир Чапчының «Чунар-бажың чок канчаар бис?» деп материалы үнгөн. Ооң соон дарый ол чагааны деткээн болгаш харыыны негээн чагаалар кээп эгелээн. Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы М.Монгуш аңаа мындыг харыыны чоруткан:

«Тээли суурда чунар-бажың бо хүннерде ажилдавайн турары шын. Ооң кол чылдагааны 2007 чылда кожуунуң коммунал ажил-агый бүдүрүлгези буурап дүшкени-биле каттай чунар-бажың ажилдавастан.

Бот-орулга-чарыгдалдыг коммунал ажил-агый бүдүрүлгези, ооң иштинде чунар-бажың, чылдан чылче кожуун чагыргазы электри энергиязы база одаар чүүлдерге 400-600 муң рубль акшага чарыгдалдарны дуглап берип турганының кадында-ла карылгалыг ажилдап, үндүрүлгелерге болгаш фондугларга өреленип, буураашкыга таварышканы ол.

Тыва Республиканың Арбитраж судунуң шитпири-биле ук бүдүрүлгениң буураашкынын чарлаан соонда, аукцион садыглаашкыга чунар-бажыңны ажилдадып сайзырадыры-биле ойнап (тиилеп)

алган хамааты У.Б.Чульдун чон ортузунга дүвүрелди тургузуп, ол ажилды угбайн турарын көргүскөн.

2008 чылда кожуун чагыргазы Тээли суму чагыргазы-биле сырый ажилдап, социал бергедээш-киннерни тургуспазы-биле чүс ажыг муң рубль акша-хөреңгини үндүрүп, ажилды чорудуп келзе-даа, түннел үнмээн: чунар-бажыңны эдилээр эрге үстүндө албан черлеринде чок.

Солунга материал үнгөн соонда, садыгла-жышкыныга ойнап алган ээзи У.Чульдун-биле дугуржулга чугааны кылып, чайгы септелгени, кышка белеткел ажилдарын үезинде чорудуп, чонну чундуурап черни ажилдадыр дээш хемчеглерни ап, ажилды чорудуп турар.»

Тээли суурнуң чурттакчыларының негелделери дарый хандырына бээр боор дээрзинге бүзүрүп, чүс ажыг муң рубльди үндүрүп турда, ажил бүтпээнинге арай чигзинип, ам бо чылын каш муң рубль ынаар чоруур ирги, тендер ойнап тургаш, чаагай чүүлдерни аазап тургаш, ойнап алган бо хамаатының хары-салгазын оттуруптарына бо материал ужур-дузалыг боорун күзөдим.

Айлаң ДАРЖАА.

Лариса ШИМИТ:

Эртемден-биле чугаа

«МАЛДЫҢ ПРОДУКЦИЯЗЫН БОЛБААЗЫРАДЫР МИНИ-ЦЕХТЕР ТУРАРЫ АЛБАН»

Чоокта чаа Читага болуп эрткен уксаалыг малдарның делгелгезинге Тываның төлээлери киришкеш, тергип эки түннелдерлиг чанып келген. Бо хемчеглерге бистиң республиканың малчынары 4 чыл улай киржиң, доктаамал тиилекчи черлерни ап турары чаагай чаңыл апарган.

Бо чылгы делгелгеге киржир делегацияның составында республиканың 4 мал ажил-агыйның төлээлери, ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының специалистери болгаш малдың уксаажыдылга талазы-биле эртем ажылы кылып турар эртемден, Тываның күрүне университетинин зоотехния салбырының хой ажил-агыйы талазы-биле кафедраның эргелекчизи болгаш улуг башкызы, көдээ ажил-агый эртемнеринин кандидаты Лариса Делгер-ооловна Шимит база чораан. Тыва чуртувустун ам база дээди шаңналдарны болгаш тиилекчи черлерни төлөтпү-биле алган чедиишкинин дугайында эртемден башкы-биле денге үлөжип, улуг делгелгеге бир дугаар киржип чораанының дугайында болгаш тыва чоннуң чоргааралы болгаш республиканың үндэтин амыдырал-чуртталгазының, күрүнениң экономиказын тудуп турар хой ажилының амгы байдалын сонургаан мен.

— Лариса Делгер-ооловна, делгелгеге чедиишкиниң киришкенге силерниң кириген үлүүңер кол черни ээлеп турарын демдеглед, силерге байырымны чедирип тур мен.

— Четтирдим. Тиилелгелиг черлерни алганы чүгле мээниң эвес, а мээң өөредип турарым студенттеримниң болгаш республиканың хой ажил-агыйларының тыва хойнуң уксаажызын непередип, кылып чорудуп турар ажилчынарының карак кызыл болгаш амыр-дыш чок күш-ажылының, эки түннелдерни чедип алыр сонургалдыг кижилерниң чаңгыс аай эчис сорулгалыг демниг чоруундан, чүткүл-күзелден хамаарышканын айтып каайн. Келир үениң зооинженер мергелжилдиг доозукчуларым боттарының диплом, курс ажылын мээң-биле катай практика кырында кылып, чугула эртем ажылынга дакпырлаштыр кылып ужурулг ажил-херектерге меңээ аажок улуг дуздеткимчени олар чедиргенер.

Сибирь регионунуң деңгелинде эрттирип турар уксаалыг малдар делгелгези 6 чыл улай болуп турар. Уксаалыг малдар делгелгези чылдан чылче экижиң бар чыдарын демдеглээр-дир мен. Оон мурнунда бо делгелгеге мен маңаа кандыг-бир чылдагаан-биле киришпээн-даа болзумза, оон ажылын кичээңгейлиг хайгаарап турдум. Тываның чедиишкинин түннелдеринге мен өөрүп, мен ышкаш эртем ажылын кылып турар кижиге чоргааранчыг болгаш оон-даа артык улуг тура-сорукту, чүткүлдү оттурар-дыр. Шээр мал, ылаңгыя тыва хой, талазы-биле бистиң көргүзүлериң эң дээр болган. Чүге дизе хой бажының саны-биле бис Сибирьде бирги черде бис, ынчангаш уксаажыдылга ажылы бисте кончук эки түннелдерлиг болганын комиссия демдеглээн. Комиссияда Россияның-даа, бүдүн делегейниң-даа иштинде ат-сураа билдингир эртемдендер, селекционерлер, чурттуң улуг эрге-дужаалдыг даргалары-даа кирип турар боор чорду.

Бо чылгы хемчеглерге бистиң 4 ажил-агыйымыс киришкен. Ол эрге Кызыл кожунунуң “МТС Кызыл” ХКН (олар 3 алдын, 1 мөңгүн ме-

дальдыг болган), Тес-Хемниң “Чодураа” ККБ (2 мөңгүн медаль), Өвүрнүң “Чалааты” МКБ (2 хүлер медальдыг) болганнар. Өшкү өстүрүп турар ажил-агыйлар аразындан бистиң Бай-Тайганың “Ооруг” көдээ ажил-агыйы 2 алдын, 1 мөңгүн, 1 хүлер медальды алган. Ол ышкаш Читаның бир ажил-агыйы оон мурнунда 6-7 чыл бурунгаар Тывадан садып алган өшкүлерин база бараалгаттылар. Ол хире үр үениң дургузунда азырап келген өшкүлерин дүгүнүн чараш, хоюг дыдыражы чоорту чидип, чоон апарганын эскергеш, “Оларны хайнакташтырып турдунар бе?” — деп ээлеринден айтырып-даа турдувус. Агаар-бой-дустун, чер-девискээриниң аайы-биле өшкүлерниң төрөөн салгалдарының дүгүнүн шынарынга салдарлыг болган-даа болза, эки түннелдиг киришкенге улуг шаптык катпаан деп, олар биске тайылбырладылар. Читаның, Улан-Удэниң, Даг Алтайның, Алтай крайының болгаш Тываның төлээлери боттарының малын эккеп көргүстүлөр. Красноярск, Хакасия, Омск, Томск, Новосибирск ол черлерден кым-даа киришпээн, чамдыктары киришкен-даа болза, боттарының мал-маганын бараалгатпааннар.

— Чүгө?

— Сөөлгү чылдарда олар уксаажыдылга кичээңгейни салбайн турганындан дөгере шээр

Алдын медальды алган бызаа ышкаш кошкарывыстың чанынче чоокшулаарындан делгелгеге келген улус арай сестир, коргар боор чорду...

малдың ханы өске уксаалар-биле холужуп хойтпакталган боор турар. Кандыг-бир арыг уксааның дириг херечилели бо хуннерде оларда чок деп санап болур.

Арыг тыва хойларны келген чон дыка сонургаар боор чорду. Мыйыстыг амытаннардан коргар болганы ол бе, бистиң кончук улуг, алдын медальды алган бызаа ышкаш кошкарывыстың чанынче чоокшулаарындан олар арай сестир, пат турдулар. “Даг черниң архарлары” — деп-даа турдулар ийин. “Кызылдың МТС” ажил-агыйындан бир улуг кошкарны апарып чедирген бис. Оон деңгизин безин моон чоруурда барык 100 килограмм турган чүве, аңаа чеде бергеш деңгизээривиске, 85 килограмм апарган болган. Комиссия бистиң 4-5 хонук дургунда 3 муң ажыг километр узун орукту эрткенин барымдаалааш, бистиң тура-соруктуг болганывысты мактап, ол кошкарга болгаш өске-даа малдарга дээди шаңналды чугаа чокка бердилер.

— Лариса Делгер-ооловна, силер тыва уксаалыг хойнуң дугайында эртем ажылын кылып чорудуп турар болгай силер, өске уксаалардан тыва хойнуң уксаажыдылга ылгалдыг болурун дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бистиң арыг тыва хоювусту шаг-шаанда 3300 чыл бурунгаар маңаа чурттап чораан өгбелеривис үндүрүп каанын төөгү бадыткап турар. Тываның изиг чайлыг, кар-

Лариса Шимит бодунуң студентилери-биле.

жы-дошкун соок кыштыг климатка таарыштырган, кадыкшыл талазы-биле быжыг камгалалдыг, агаар-бойдустун өскерлишкининеринге кончук шыдамык, олар-белчириден чемни боду тып чиир, улуг-даа ажаалда негевес, кижиге ону азыраарда, хой күжүн чарыдагас, универсалдыг мал деп чүвени хой талазы-биле эртемденнер үнелеп турар. Эртен вектиң 50-60 чылдарда Коммунистг партияның айтышкыны-биле тыва уксаалыг малды шуут чидирип узуткаар

школаларының болгаш өске-даа тускай форма, хеп аймаан даарап турган. Улуг күрүне буступ, буурап-дүшкенде, ону мөөңү-биле садып алыр хереглекчилер чок артканындан ол чурттар колдуунда дүкүр уксааларны кызырып, эъткир уксааларны непередир ужурга таварышкан. Бо айтырыгга хамаарыштыр шээр мал талазы-биле эртемденнерниң “төгериң столунга” дүктүн хереглекчилер чептес, оон үези катап эглип кээрин бүзүрүткен чугаалар дыңналып турганын ол демдеглед турду.

— Лариса Делгер-ооловна, силер Россияның янзы-бүрү булуңнарынга барып, оларның хой болгаш өшкү ажил-агыйларының ажил-чорудулгазы-биле чоок таныжып чораан болгай силер, дөмей азы ылгалдыг чүүлдер бар боор-дур бе?

— Ийе, Россияда азырап турар шээр мал черле ылгалдыг болур чорду. Бисте ышкаш чылдың 4 эргилдезиниң аайы-биле малы-биле катай көжүп, оларның олар-белчириин солугур дуржулга бо үеде чүгле Тывада арткан. Калмыкия, Татарстан, Башкирия, Хакасия, Бурятия дээш, оон-даа өске республикаларның делгем девискээрлеринде Тывада ышкаш хостуг ояттап чоруур хойлар көңүс көзүлбес, ховулары ээн, куруг боор чорду. Ында малды тургузу азыраар арга-дуржулга непертээн. Малды ынчаар азыраарга, оон эддиниң амданы бир өске болурун эскерген бис. Бис ышкаш изиг-ханнап, ижин-шөйүндүзүн, бүүрек, баарын хайыңдырып чивес, чиирге-даа, амданы чидиг болганындан шуут чиртинмес боор чорду.

— Бистиң тыва уксаалыг хойларывысты өске чоннар дыка сонургаан дидиңер...

— Ийе, делгелгеге оларның сонургалы анаа көөрү-биле кызыгаарлаттынмаан. Хакасия бо чоокта чаа бистен 2000 баш тыва хойларны садып алган, ам-даа 40-50 муң башты садып алырын планнап турарын билер мен. Ол ышкаш Чита, Бурятия, Красноярск, Алтай край база бистер-биле арга-дуржулга солчуп, тыва хойларны садып алыр аргаларны дилеп турар. Шак мындыг улуг делгелгеге төлөп киржири киржиге бүрүзүнүң ат-алдары-дыр, ынчангаш кым-даа өскелерден дудак чок киржирин

күзээр. Азырал талазы-биле улуг күш үндүрбес тыва малды олар үнелеп билирин бо шийтпирлер бадыткап турар. База ол ышкаш мал талазы-биле эртемденнер бо чылын хөйү-биле кээр деп турарын дыңнадып каайн, олар Тывага хой ажылының амгы байдалы-биле чоок таныжып, уксаажыдылганың берге айтырыгларын канчаар шийтпирлеп, уксаажыдылга ажылының шынарын канчаар экижидип, хой болгаш өшкүнүң берген продукция-биле кандыг аргалар-биле ниити республика байып ап болурун өөренип көргөш, боттарының арга-сүмезин кадар. Тывага өстүрген хойларның эддин өске улус-чоннар амданы кончук эки деп үнелелди бергенер.

— Эртемден кижиге болганыңарда, хой ажылының келир үезин канчаар көрүп турар силер?

— Чаа технологиялар амыдыраар ужурулг бис. Шыкпыш тудуп алгаш, хой соондан кылаштаар дуржулга депшилгелиг үениң негелдезинге дүүшпес апарган. Бөдүүн малчының амыдырал-чуртталгазы сайзыралдыг үеде чыдып каап турарын демдеглээр-дир мен. Келир үеде малчынар боттарының бюджетин элбекши-дип ап болур аргалары хөй апар. Балдыры дыңзыг, күш-шыдалдыг ажил-агыйлар болгаш малчынар боттарының бүдүрген продукциязын болбаазырадыр мини-цехтерлиг апарып күзөңгир. Эртемге даянып алгаш, чаа бүдүрүкчү технологияларны амыдыралга херек кырында боттандырап чижектер чоокку үеде көстүп эгелээринге идегээр-дир мен. Республика бодунуң чоргааранчыг малын чүгле эътче хуулдарыңче эвес, а мал бажының санынча улуг чидиргир бербес сүттү, дүктү болбаазырадыптарыңа күрүне улуг деткимче-дузалыг шыырак эге саналды, идигни бээр ужурулг. А бистиң университетивис бо чылдан эгелеп чүгле дүк-биле холбашкан зооинженер эртем-мергелжилдиг специалистерни белеткеп эгелээр сорулганы салган бис. Сайзырал, депшилгени чаа технологиялар-биле чедип алыры — үениң чугула сорулгазы-дыр.

Карим МОНГУШ чугаалашкан. Чурукту эртемденниң хууда архивинден алган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың күрүнениң эртем албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевиринин дугайында

2009 чылдың май 5 №182 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 12-де «Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевирин чаа системаже кириеринин дугайында» №720 доктаалын боттандыра сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүнениң эртем албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевиринин дугайында коштун-

ган Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы күштүг болуп турар хоойлужулуга дүүштүр бо доктаалды ажыглаарына кожар методика-биле хандыраар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың май 5-те №182 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүнениң эртем албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевиринин дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1. Бо Дүрүм Тыва Республиканың күрүнениң эртем албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевиринин системазының дугайында (моон соңгаар-Дүрүм) Тыва Республиканың күрүнениң эртем албан черлеринин ажилдакчыларының шалың төлевирин тодарадырынга ажыглаар.

2. Дүрүмнү Тыва Республиканың өөредилге, кадык камгалал, культура, күш-культура болгаш өске-даа (моон соңгаар-албан черлери) адырларның күрүнениң албан черлеринин эртем ажилдакчыларынга тарадыр.

3. Бо Дүрүм албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевиринин системазын күрүнениң эртем албан черлеринин удуртукчулары ажилдап кылырынга үндешин болур.

4. Эртем албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевиринин системазын бедидер сорулгага тургускан:

- эртем ажилдакчыларының ажылының ажыктыгы болгаш шынарлыгы;

- эртем ажилдакчыларының бадыткалын көргүзөр болгаш педагогика күш-ажылының шынарын;

- албан черлеринин кадрлар хандырылгасы.

5. Кол билиглер:

Албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевиринин системазы — ажил төлевиринин ставказы, шалың (эрге-дужаалдың шалыңы), тариф ставказының хемчээлин кириштир, күш-ажыл төлевиринин хемчээлин болгаш негелдезин тургузуп турар Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужулуга дүүштүр күлээп алган чер-чер аайы-биле нормативтиг актылар, коллективтиг керээлер, дугуржулгалар кирип турар каттышкан хемчээлдер, а ол ышкыш компенсациялыг болгаш идиг бээр байдалдыг төлевирлер.

Шалың төлевири (ажылдакчының күш-ажылының төлевири) — күүседип турар ажилдың байдалы болгаш шынары, саны, бергежи ажилдакчының мергежилинден хамааржыр күш-ажыл дээш төлевири, а база компенсация төлевирлери (компенсация байдалдыг немелде болгаш чедир төлээр төлевирлер, ооң иштинде хемчээлинден чардыгып турар байдалга ажылы дээш, онза агаар-бойдустун байдалына болгаш радиоактивтиг хирленишкенин девишкээр-

леринге ажылы болгаш өске-даа компенсация байдалдыг төлевирлер) болгаш идиг бээр төлевирлер (идиг бээр байдалдыг немелде болгаш чедир төлээр төлевирлер).

Шалың (эрге-дужаалдың шалыңы) — компенсация, идиг бээр болгаш социал төлевирлеринин учеду чокка, календарлыг ай дээш тодараткан күш-ажылчы хүлээлгенин күүселдези дээш ажилдакчының күш-ажыл төлевиринин доктааткан хемчээли.

Компенсация төлевирлери — хоралыг болгаш айыылдыг ажилдарга, аар ажилдарга хаара туттунган база өске-даа анаа байдалдан чардыгып турар күш-ажылдың онзагай байдалында кол хүлээлгенин бөлүүнде кирбейн турар онзагай агаар-бойдустун байдалында турар черлерде ажилдап турар албан черлеринин ажилдакчыларының бедиткен хемчээлге күш-ажылдың төлевирлерин хандырып турар төлевирлер.

Идиг бээр төлевирлер — күш-ажылдың түннели дээш оларны шаңнаары болгаш ажилдакчыларның күш-ажыл шынарын бедидер сорулга-биле албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевирлер системасында көрдүнгөн төлевирлер.

6. Албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылының төлевирлер системасын Россия Федерациязының хоойлуларына болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларына, Тыва Республиканың хоойлуларына болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларына дүүштүр коллективтиг керээлер, дугуржулгалар, чер-черниң нормативтиг актыларына тургузар.

7. Медицина, библиотека болгаш өске-даа эртем албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажыл төлевирин, чогуур адырларның ажилдакчыларының бөлүүнге дөмейлешкек күш-ажыл төлевирлеринин байдалын чижеглей ажыглап боттандыраар.

II. Эрге-дужаалдың шалыңын болгаш компенсация болгаш идиг бээр төлевирлерни тургузары

Күрүнениң эртем албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажыл төлевиринин хемчээлин ээлеп турар эрге-дужаалының талазы-биле эрге-дужаал шалыңындан үндезилеп тургузар.

9. Эртем албан черлеринин ажилдакчыларының эрге-дужаалының шалыңын дараазында хемчээлге тургузар:

Эрге-дужаалдың ады	Эрге-дужаалдың шалыңы	Тариф-квалификация талазы-биле негелделер	
		Профессионал билиинин деңгели	Күш-ажыл стажы
Улуг эртем ажилдакчызы, ооң иштинде:	3948	черин соонда дооскан дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидатының эртем чадалыг дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы кандидат эртем чадалыг	стажынга негелде чок 3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес стажынга негелде чок 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4189	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидатының эртем чадалыг	7 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4526	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидатының эртем чадалыг	5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4189-5153	Дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидатының эртем чадалыг	5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4189	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидатының эртем чадалыг	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4526	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидатының эртем чадалыг	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4864	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем докторунун эртем чадалыг	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5153	дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем докторунун эртем чадалыг	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4864-5531	эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем докторунун эртем чадалыг азы профессор эртемден адының бары	3 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4864	эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем докторунун эртем чадалыг азы профессор эртемден адының бары	5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
Башкарыкчы эртем ажилдакчызы, ооң иштинде:	5153	эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем докторунун эртем чадалыг азы профессор эртемден адының бары	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5531	эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем докторунун эртем чадалыг азы профессор эртемден адының бары	1 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5531	эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем кандидатының эртем чадалыг азы эртем докторунун эртем чадалыг азы профессор эртемден адының бары	ажыл стажынга негелде чок
Кол эртем ажилдакчызы, ооң иштинде	5531-5957	Эртем докторунун эртем чадалыг болгаш профессор эртемден аттыг	ажыл стажынга негелде чок
	5531	эртем докторунун эртем чадалыг болгаш профессор эртемден адының бары азы эртем докторунун эртем ады болгаш хүндүлүг адының бары азы Күрүне шаңналының лауреады ады азы Россияның эртемнер академиязының, Россияның медицина эртемнеринин академиязының, Россияның өөредилге академиязының, Россияның көдээ ажил-агый эртемнеринин академиязының кежигүнү	5 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок

Эртем албан черлеринин «Эртем бөлүүнүң специалистери» ажилдакчыларның эрге-дужаалының шалыңы

Албан-дужаалдарның ады	Эрге-дужаалдың шалыңы	Тариф-квалификация талазы-биле негелделер	
		Профессионал билиинин деңгели	Күш-ажыл стажы
Лаборант-шинчилекчи, стажер-шинчилекчи, ооң иштинде:	2550-2992	ортумак	2 чылдан эвээш эвес
	2550		
	2797	ортумак азы дооспаан дээди	4 чылдан эвээш эвес стажынга негелде чок
	2992	ортумак азы дооспаан дээди азы дээди	10 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес

«Эртем ажилдакчылары» категорияның ажилдакчыларының эрге-дужаалының талазы-биле

(рубль)

Эрге-дужаалдың ады	Эрге-дужаалдың шалыңы	Тариф-квалификация талазы-биле негелделер	
		Профессионал билиинин деңгели	Күш-ажыл стажы
Биче эртем ажилдакчызы, ооң иштинде:	2992-3948	дээди	Стажынга негелде чок
	2992		
	3286	дээди азы дээди болгаш немелде	1 чылдан эвээш эвес стажынга негелде чок
	3605	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге соонда дооскан	2 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	3948	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге соонда дооскан азы эртем чадалыг	3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес стажынга негелде чок
Эртем ажилдакчызы, ооң иштинде	3605-4526	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге	2 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес
	3605		

Эрге-дужаалдың ады	Эрге-дужаалдың шалыңы	Тариф-квалификация талазы-биле негелделер	
		Профессионал билииниң деңгели	Күш-ажыл стажы
Албан черлеринге (организацияларга) кол специалист, ооң иштинде:	4189-4864 4189	дээди	ажыл стажынга негелде чок 5 чылдан эвээш эвес
	4526	дээди азы дээди болгаш немелде	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес
	4864	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге соонда дооскан азы эртем чадазы	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
Бөлүккө төлөвилелдин кол инженер (конструктор, технолог, архитектор), ооң иштинде:	4526-5153 4526	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге соонда дооскан азы эртем кандидаты эртем чадалыг	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4864	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге соонда дооскан азы эртем кандидаты эртем чадазы	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5153	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге соонда дооскан азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	12 чылдан эвээш эвес 10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес тажынга негелде чок

Эртем албан черлериниң «Удуртукчулары» категорияның ажылдакчыларының эрге-дужаалының шалыңы

Эрге-дужаалдың ады	Эрге-дужаалдың шалыңы	Тариф-квалификация талазы-биле негелделер	
		Профессионал билииниң деңгели	Күш-ажыл стажы
Структуралыг бөлүктүн удуртукчузу, ооң иштинде:	4189-5153 4189	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге соонда дооскан азы эртемден адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы	5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4526	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4864	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртемден адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5153	дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртемден адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
Кол структуралыг бөлүктүн удуртукчузу (салбыр, лаборатория, сектор), ооң иштинде:	4526-5153 4526	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртемден адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4864	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртемден адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5153	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртемден адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
Эртемден секретарь, ооң иштинде:	4526-5531 4526	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртемден адының бары	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес
	4864	дээди азы дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес
	5153	дээди болгаш немелде азы дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртемден адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок

Эрге-дужаалдың ады	Эрге-дужаалдың шалыңы	Тариф-квалификация талазы-биле негелделер	
		Профессионал билииниң деңгели	Күш-ажыл стажы
Албан черлериниң кол специалистери, ооң иштинде:	5531	дээди өөредилге черин дооскан соонда азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртемден адының бары азы эртем докторунун эртем чадазы азы эртем докторунун эртем чадазы болгаш профессор эртемден адының бары	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4526-5957 4526-5153	дээди азы дээди болгаш немелде	5 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5153-5957	дээди болгаш немелде азы эртем кандидаты эртем чадазы	5 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	4864-5957 4864	дээди азы эртем чадазы азы эртем чадазы болгаш эртемден адының бары	3 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
Бот-тускайлаң салбырның азы салбырның удуртукчузу, кол инженер, ооң иштинде:	5153	дээди азы эртем чадазы азы эртем чадазы болгаш эртемден адының бары	5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 2 чылдан эвээш эвес
	5531	дээди азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем кандидаты эртем чадазы болгаш эртемден адының бары азы эртем докторунун эртем чадазы	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5957	дээди азы эртем кандидаты эртем чадазы азы эртем кандидаты эртем чадазы болгаш эртемден адының бары азы эртем докторунун эртем чадазы болгаш профессор эртемден адының бары азы эртем академиязынга кезигүн	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
Албан чериниң удуртукчузунун оралакчызы, ооң иштинде:	5153-5957 5153	дээди азы эртем чадазы азы эртем чадазы болгаш эртемден адының бары	3 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5531	дээди азы эртем чадазы азы эртем чадазы болгаш эртемден адының бары	5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес 1 чылдан эвээш эвес
	5957	дээди азы эртем чадазы азы эртем чадазы болгаш эртемден адының бары азы эртем кандидаты эртем чадазы болгаш эртем академиязынга кезигүн	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
	5531-7565 5531	дээди азы эртем чадазы азы эртем чадазы болгаш эртемден адының бары	5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок
Албан чериниң удуртукчузу, ооң иштинде:	5957	дээди азы эртем чадазы азы эртем чадазы болгаш эртемден адының бары	7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес 3 чылдан эвээш эвес
	7565	дээди азы эртем чадазы азы эртем чадазы болгаш эртемден адының бары азы эртем академиязынга кезигүн	10 чылдан эвээш эвес 7 чылдан эвээш эвес 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажынга негелде чок

III. Компенсация төлөвирлери

10. Компенсация байдалдыг төлөвирлериниң хемчээлин ажылдакчы-биле күш-ажылчы керээге доктаадыр болгаш күш-ажылдың хоойлужудулгазының тургусканындан куду эвес төлээлекчи органның ажылдакчыларының бодалынга дүүштүр албан чериниң удуртукчузу тодарадыр.

11. Ажылдакчыга компенсация төлөвирин мергежили-биле (эрге-дужаалы-биле) дакпырлааны дээш күш-ажыл төлөвириниң фондунун баазалыг кезээнден, хандырып турар зоназын калбартканындан, күүседип турар ажылдарының хемчээлиниң улгатканындан болгаш ажылдан хоставаан ажылдакчының чок турган үезинде хүлээлгезин күүсеткенинден, күш-ажыл хоойлузу-биле тодарткан дыштаныр болгаш ажыл хүнү эвес байырлал хүннеринде ажылдааны дээш, ажыл шагындан дашкаар ажылдардан, хоралыг болгаш айыылдыг ажылдар дээш база күш-ажылдың онзагай байдалында ажылдардан тургустунар; анаа байдалдан чардыгар күш-ажылдың; агаар-бойдустан онзагай байдалында черлерде ажылдар; күш-ажыл эргезиниң нормазында кирип турар, күш-ажыл хоойлужудулгазы болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле тургусканындан куду болуп болбас болгаш күш-ажыл керээзи, чер-чериниң нормативтиг актылары, дугуржулгалар, коллективтиг керээлер, күш-ажыл эргезиниң нормазы кирип турар күш-ажыл хоойлужудулгазы

болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле көрдүнгөн чурумга тургусканы ажылдакчының бөлүк кол хүлээлгезинге кирбейн турар ажылдар.

12. Күрүнениң эртем албан черлеринин ажылдакчыларының дүнеки үеде ажылдааны дээш немелде төлөвирни тариф ставказының шагының 35 хуу хемчээлинге төлөп бээр.

13. Хоралыг болгаш айыылдыг, аар ажылдарга ажылдап турар база өске-даа ажылдың онзагай байдалында турар күрүнениң эртем албан черлериниң ажылдакчыларынга немелде төлөвирни, ажылчын олуттун аттестациязының талазы-биле эрге-дужаалдың шалыңының 4-тен 12 болгаш 4-тен 24 хууга чедир тургузар.

IV. Идиг бээр төлөвирлер

14. Албан чериниң ажылдакчыларының идиг бээр төлөвирлерин боттандыраар байдалын болгаш хемчээлин коллективтиг керээге быжыглаар, а ол чок турда, тодаргай ажылдакчыга кызыгаарлаваан үстүкү хемчээл болгаш күш-ажыл төлөвириниң фондунда көрдүнгөн акша-хөрөңгиниң хемчээлинге чер-чериниң нормативтиг эрге-хоойлу актылары тодарадыр.

15. Идиг бээр төлөвирлериниң хемчээлин албан черлеринге тодарадыр чурумун болгаш ону ажылгаар байдалынга төлээлекчи органның ажылдакчыларының бодалын өөренип көөр.

16. Идиг бээр байдалдыг төлөвирлерни

боттандырып болур чүүлдер:

- күженишкенин ажил дээш;
- ажилдың түннелин бидик көргүзүл-
лери дээш;

- тодаргай үеде ажилдың түннелин
талазы-биле шаңнал акша хевиринге.

17. Тыва Республиканың эртем албан
черлеринде штаттыг эрге-дужаалды эдилеп
турар, квалификация негелдези-биле көр-
дүнгени-биле эртем чадалыг ажилдакчы-
ларга, эртем чадазы дээш эрге-дужаалының
шалыңына ай санында немелде төлевирни
тургузар: эртем доктору-7000 муң рубль;
эртем кандидаты 3000 рубль хемчээлге.

18. Профессор эрге-дужаалды ээлеп
турар ажилдакчыларга, эрге-дужаалының
шалыңына 60 хуу хемчээлге немелде төле-
вирни тургузар, доцент эрге-дужаалды
ээлеп турарларга эрге-дужаалының шалы-
ңына 40 хуу тургузар.

Улуг эртем ажилдакчызының эртем адын
мергежиниң талазы-биле доцент атка дең-
нештиргенде, өске немелделер болгаш не-
мелде төлевирлер, бир эвес хоолжудулга-
биле көрдүмзүн болза, эрге-дужаалының
шалыңындан хууга немелде төлевирниң
хемчээлин санаар.

19. Чиик автомобильдерниң чолаачыла-

рының класс дээш немелдези мынчаар тур-
густунар: эрге-дужаалдың шалыңына 2
класс - 10 хуу, 1 класс - 25 хуу.

20. Албан черлериниң удуртукчуларына
идиг бээр байдалдыг төлевирлерни, албан
чери оларның удуртулгазының адаанда
турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-
чагырга органы тургузар.

V. Түннел чүүл

21. Бо Дүрүмнү боттандыраары-биле
холбашкан саң-хөө чарыгдалын, ээлчеглиг
саң-хөө чылында Тыва Республиканың
республика бюджетинде көрдүнген күш-
ажыл төлевириниң фондузунуң акша-
хөреңгизиниң хемчээлинге боттандырып
чорудар.

22. Эрге-дужаалдың шалыңына, ком-
пенсация болгаш идиг бээр төлевирлерге
район коэффициентин болгаш Кыдыкы
Соңгу чүктүң районнарына болгаш аңаа
деңнештирген черлерниң ажил стажы дээш
хууну немей санаар.

23. Албан-хаакчының эрге-дужаалының
болгаш ажилчын мергежилинин талазы-биле
ажыл төлевириниң хемчээлинин индекс-
циязын, эртем албан черлериниң онзагай
байдалына дүүштүр күштүг болуп турар
хоолжудулга-биле тургузар.

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының структуразына өскерилгелерни кириериниң дугайында

2009 чылдың май 22 №229 Кызыл хоорай

Республиканың социал адырынга капитал
септелгени боттандыраар талазы-биле бүрүн
эргени Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга
болгаш коммунал ажил-агый яамызынга
даасканы-биле холбаштыр Тыва Республи-
каның Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007
чылдың сентябрь 13-те «Тыва Республиканың
Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-
агый яамызының дугайында Дүрүмнү болгаш

ооң структуразын» бадылаар дугайында»
№882 доктаалы-биле бадылаан Тыва Рес-
публиканың Тудуг, чуртталга болгаш ком-
мунал ажил-агый яамызының структуразы-
на өскерилгелерни кириер болгаш капсырыл-
гага дүүштүр чаа редакциязына ону кириер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувин-
ская правда» солуннарга палаар.

Тыва Республиканың Чазааның Дар-
газының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың май 22-
де бадылаан №229 доктаалына капсырылган

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының структуразы

Тудуг яамызының ведомствозунуң адаанда турар албан черлери	Сайыт	Тудуг яамызының коллегиязы
Сайыттың оралакчызы	Сайыттың бирги оралакчызы	Сайыттың оралакчызы
Капитал тудуг болгаш тудуг үлестирүүнүң килдизи килдис начальниги — 1 кол специалист — 1 кол специалист — 1	Тыва Республиканың кол архитектору — эргелел начальниги	Чуртталга-коммунал ажыл-агый килдизи килдис начальниги — 1 кол специалист — 1 башкарыкчы специалист — 1
Капитал септелге килдизи килдис начальниги — 1 кол специалист — 1 башкарыкчы специалист — 1 башкарыкчы специалист — 1	Архитектура болгаш хоорай тудуунуң килдизи килдис начальниги — 1 кол специалист — 1 башкарыкчы специалист — 1	Экономиктиг анализ болгаш бухгалтертүң килдизи килдис начальниги — 1 кол специалист — 1 бухгалтер — 1 башкарыкчы специалист — 1
Сайыттың эрге-хоойлу айтырыгларының талазы- биле дузалакчызы — 1	Национал төлевилелдерни боттандыраар талазы- биле килдис килдис начальниги — 1 кол специалист — 1 башкарыкчы специалист — 1	Тудуг үлүү дээш хайгаарал болгаш тудуг хайгааралының күрүне инспекциязы инспектор-килдис начальниги — 1

Шупту 26: 19-зу күрүне албанында, 7-зи оон-даа өске.

2009 чылдың бирги кварталында Тыва Республикада чурттакчы чоннуң социал-демографтыг кол бөлүктөрүнүн талазы-биле болгаш чурттакчы чоннуң бир кижиге онааштыр амыдырап- чурттаарының кудуку хемчээлин тургузарының дугайында

2009 чылдың май 21 № 215 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2001 чылдың июль
9-та «Тыва Республикада амыдырап-чурт-
таарының кудуку хемчээлин дугайында»
Хоолжузунга дүүштүр Тыва Республиканың
Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл
болгаш социал политика яамызының болгаш
Күрүнениң федералдыг статистика албаны-
ның Тыва Республика талазы-биле девискээр
органының кирип келгени-биле 2009 чыл-
дың бирги кварталында Тыва Республика

талазы-биле амыдырап-чурттаарының
кудуку хемчээлин тургузар:

чурттакчы чоннуң бир кижиге онааштыр
— 5084 рубль;
күш-ажыл кылып шыдаар чурттакчы
чонга — 5459 рубль;

пенсияларга — 3968 рубль;
уругларга — 4831 рубль.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда»
болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Дарга-
зының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың февраль 15-те № 80 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың күүсекчи эрге- чагырга органнарының аппараттарында категориялар талазы-биле Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан- дужаалдарының деңзигүүрүнүн нормативтери болгаш структура кезектериниң штат санының нормативтеринге өскерилгелер кириериниң дугайында

2009 чылдың апрель 20 № 157 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаа-
дыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2008
чылдың февраль 15-те «Тыва Республиканың
күрүнениң хамааты албанының албан-ду-
жаалдарының деңзигүүрүнүн норматив-
териниң болгаш структура кезектериниң штат
санының нормативтериниң дугайында» № 80
доктаалы-биле бадылаан нормативтериниң 3
пунктузунуң бирги абзазында «Тыва Респуб-

ликаның Тудуг, чуртталга болгаш коммунал
ажыл-агый яамызын болгаш» дээр сөстөрни
«Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга бол-
гаш коммунал ажил-агый яамызын болгаш
Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энер-
гетика яамызы» дээр сөстөр-биле солугу.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда»
болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың чурттакчы чонунга 2009 чылда халас медицина дузазын чедирериниң күрүне магадылалының Программасына № 2 капсырылганга өскерилгелерни кириериниң дугайында

2009 чылдың апрель 20 № 158 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаа-
дыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009
чылдың январь 13-те № 1 доктаалы-биле
бадылаан 2009 чылда Тыва Республиканың
чурттакчы чонунга халас медицина дузазын
чедирериниң күрүне магадылалдарының
Программасына №2 капсырылганга
дараазында өскерилгелерни кириер:

а) чээрби чедиги абзацты ап кааптар;
б) чээрби тоску абзацты ап кааптар;
в) үжөн ийги абзацта «а ол ышкаш хамаа-
тыларны эмнер-биле болгаш медицинага
көрдүнген чүүлдер-биле хандыраар» дээр
сөстөрни ап кааптар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда»
болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың август 10-да «Тыва Республиканың девискээринде ажил-чорудулганың чамдык хевирлеринге лицензия бээриниң дугайында» № 969 доктаалының 1 пунктузунга өскерилге кириериниң дугайында

2009 чылдың май 5 № 193 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаа-
дыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2006
чылдың август 10-да «Тыва Республиканың
девискээринде ажил-чорудулганың чамдык
хевирлеринге лицензия бээриниң дугайында»
№ 969 доктаалының 1 пунктузунда «Тыва Рес-
публиканың Үлетпүр яамызы» деп сөстөрни

«Тыва Республиканың ажил-чорудулгазы-
ның чамдык хевирлерин лицензия бээриниң
болгаш күрүнелден башкарының талазы-
биле албан» дээр сөстөр-биле солугу.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда»
болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың «Кызылтепло» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин тургузарының дугайында

2009 чылдың апрель 22 № 172 Кызыл хоорай

2002 чылдың ноябрь 14-те «Күрүнениң
болгаш муниципалдыг каттышкан бүдүрүл-
гелер дугайында» № 161 Федералдыг
хоойлуга үндөзүлгө, Тыва Республиканың
Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-
хөреңги хамаарылгаларының яамызының
Тыва Республиканың «Кызылтепло» күрү-
нениң каттышкан бүдүрүлгезин тургуза-
рының дугайында саналы-биле чөпшээр-
режир.

2. Тыва Республиканың «Кызылтепло»
күрүнениң унитарлыг каттышкан бүдүрүлгезин
тургузар.

3. Тыва Республиканың «Кызылтепло»
күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң тур-
гузукчу фондузун 1997000 рубльге тургузар.

4. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-
хөреңги хамаарылгаларының яамызы: «Кы-
зылтепло» бүдүрүлгениң тургузукчу болуп,
тургузукчу документиленни күштүг бооп

турар хоолжудулгага дүүштүр тургузар;
Тыва Республиканың «Кызылтепло»
күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин Тыва
Республиканың күрүне эт-хөреңгизиниң
Даңзызынче кириер;

каттышкан бүдүрүлгениң тургузукчу
фондузу кылдыр «Кызылтепло» каттышкан
бүдүрүлгениң шимчeves эт-хөреңгизи —
Кызыл хоорайның Калинин 1 бажында
котельная оран-савазын д/т, литер А, үнелел
өртөө 1997000 (бир миллион тос чүс тозан
чеди муң) рубль.

5. Тыва Республиканың «Кызылтепло»
күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези Тыва
Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика
яамызының эргезинге турар.

6. Бо доктаалды «Тувинская правда»
болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының өөредилгениң шынарын үнелээр институду» күрүне албан черин тургузар дугайында

2009 чылдың май 5 № 192 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның
доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Өөредилге,
эртем болгаш аныяктар политиказының
яамызының өөредилгениң шынарын үнелээр
институду» күрүне албан черин (моон ыңай
— күрүне албан чери) тургузар.

2. Тыва Республиканың Өөредилге,
эртем болгаш аныяктар политиказының
яамызы:

— күрүне албан чериниң тургузукчузу
болур;

— тургузукчу документиленни күштүг
бооп турар хоолжудулгага дүүштүр
ажылдап кылгаш, бүрүткедир.

3. Дараазында:

— Тыва Республиканың Чазааның 2003
чылдың июль 22-де «Тыва Республиканың
өөредилгениң шынарының болгаш аттес-
тацияның мониторингизиниң төвү» № 479
доктаалы;

— Тыва Республиканың Чазааның 2008
чылдың июнь 25-те «Тыва Республиканың
өөредилгезиниң шынарын үнелээр систе-
маны бадылаарының дугайында» № 388 док-
таалының 2, 3 пунктуларын күжүн чидирген
деп санаар.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда»
болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

(Уланчызы. Эгези № 68
«Шында»).

Ожулун, чүнү-даа бодаваан дег, одаг кыдынга орган. Одагның чалбыраажы эрикке душканы оолдун алдынналчак дыдыраш чажын сагындырар, көстер оон аңаа чоок, шагда-шагда таныыры карактары дег кыптыккан...

— Маңаа хонуп алыр бис, — деп, оон бода-сагыжын кымчы-биле диле шаапкан ышкаш үн үнген, ол ашааның үнү дээрзин ол дээрзинде билбейн барган уруг сырбаш дээн.

Чилэди аъттан дүже халааш, аьдының дынын бодунун бир кижизинге тутсуп берген.

— Кижигни тып алдывыс, ынчалза-даа аажок ырак, а аъттар дыштаныр ужурулуг, — деп чугаалап хүлүмзүрүшкөн, Ожулунун мурнунга олуруп алгаш, бодунун адыштарынга оон холун чыыра туткан. — Эртен эртелеп орукче үнүптер бис.

Оон карара берген хүрен шырайы дерден кылаңайнып турган. Ожулунун бодаалыга ам дүжөр дүнүн чурумалы шыыраш дээн, коргуушкундан чүрээ ажыш дээн, а эң-не коргунчуг чүүл — бодунун күзелинге чөрүштүр салым-чолу ол деп бодапканын ашааның мурнунга шынчы эвес чорук хүрүм кылдыр бодаттыганын...

— Чок! — деп, Ожулун кыптыга берген. — Ам чоруптаалыңар! Азы ол чарыккы эрикче кеже бергеш, аңаа хонуп аалыңар!

— Канчап бардың? Бир-ле чүүлден коргуп тур сен бе? Сени бир кижиги коргудупту бе? Маңаа бир кижиги кээп чорду бе? — дээш, Чилэди чалчаларның улуг назылыгы Нахайже көргөн.

— Бээр кым кээр боор... — деп, Нахай холдарын чада туткан. — Бо үеде улустан корткан херээ чок.

— Аң-мең эндерик-тир, — деп, Маргаа шуваганчы ашаан деткээн. — Тодуг араатан безин чымчак сеткилдиг апаар.

— Ынчаарга ам канчап бардың? Маңаа чүге сенээ таарышпас-тыр? — деп, Чилэди база катап Ожулунче көргөн.

— Чок-чок, — деп, Ожулун шырай-арнын дестирген, — тааржыр. Анаала ол чарыкче барысадым.

— Чаа ындыг-дыр, — деп, ашаа чылы-биле хүлүмзүрээ. — Дүш-теп, аштанып-чемненип алгаш, орукче үнүптер бис. Орай эвес-тир. Хемни кеже бергеш, ол чарыкка хонуп алыр бис.

Ожулунун та карактары караңгылай бергени ол, та ыятканындан оларын дуглап алган: Чилэди сагыш човаваан болза ай...

— Кеннивиске суг сүстүрбес — деп, Маргаа хүлүмзүрээ. — Улуг аймакка ол салгал бээр болгай, а суг ам-даа соок-тур...

— Мен кезек кижилер-биле мурнап чоруптайн: чамдыктары кижигни белеткеп турзун, а өскелери ол чарыккы эрикче кеже бергеш, аныктарның кээринге шупту чүве белен турар кылдыр одагларны ужуруп турзун...

Дугурушканы езугаар көш дүш соонда шимчеп үнүпкен. Ожулун дүвүрел-биле оларны үдей көрүп турган. Ынчалза-даа хемниң ол талазынга, ыракка, одаглар удаваанда чалбыышталып эгелээ. Ожулун ам-на оожургай берген.

Ол үеде Чилэди аътты боду эзертээш, кадайын чииги-биле көдүргөш, тергеге олуртупкан. Бодунун чүгүрүүнө олурупкаш, аьдының узун дынын эзеринге баглап алган. Ожулун чымчак хой кижиниң кырынга олурар, тергениң оожум, дески чайганынга кум кынны берген.

Дүвүрээзинден оттуп келген: даштын чүү болуп турары чууза

иштинден аңаа көзүлбээн — сактырга, аът даваннарының дидирээнинден чер динмиттелип, өске дайынчы кыйгылар агаарны диле шаап турган дег болган. Ужудуп орган чуузага арай деп быжыглангып алгаш, шыыгыны ажыдып, дашкаар көргөн. Чилэди аътты хайыра чокка кымчылап, хемче углуг халдып орган. А тергелиг аът оон соондан согун дег ужудуп орган. Аъттыг кижилер оларның оруун доза халдып келгеннер. Оларның баштыңчызын Ожулун танывайн баар

ОЖУЛУН — ОЛХОНУТТАР АЙМААНЫҢ УРУУ

(Николай Лугиновтун
«Чиңгис-Хаанның дужаалы-биле» деп
романындан эгелер).

аргазы чок болган...

Чилэди халдып ора, ча, согунун уштуп алган. Ожулунун чүрээ ко-ваш дээн — ол корга берген, ынчалза-даа Чилэди дээш эвес...

— Охаай! — деп аъттыг кижилер-ниң бирээзи дунук, көргүрээш үн-биле алгырган. — Адарын оралдаш че харын, мээзи чок мэркит! Чаңгыс согунну салып үндүргөш, харызынга чеди согунну алыр сен.

Чилэди араатан дег кышкырып-каш, чазын кирижепкен: ол езулуг дайынчы болгай.

— Оон херээ чок, Чилэди! — деп, Ожулунун херээнден үн аттыгып үнгөн. — Көрүп тур сен, олар чеже кижиги-дир. Кара чааскаан чүнү канчаптар сен?! Бодун амы-тының бода! Мен дээш бодуну өлүрбө!

Чилэди эзер кырынга бедип, кезек када шимчээ чок барган: хемден эрик кырынга база аъттыг кижилер — оон кижилери маңадып органнар... Олар идегел чок — аъттыг дайынчылар орукту дуглап, Чилэдини илчирбелей бүзээлеп келгеннер.

— Бис сенээ, сээң улустарыңга, сээң өңчү-хөреңгиге дегбес бис — деп, кол кижизи чугаалаан. — Сээң бо чуузада апаар чоруур кижиги дээш келдивис.

— Оруктан чайла! — деп, Чилэди база катап чазын көдүрүп келген. — Чеди согунну алыр мен, ынчалза-даа согуну салып четтигиптер мен!

— Чилэди, мен сээң чырык тыныжыңга төлөп чок мен — деп, кадайының үнү ону база катап доктаадыпкан. — Мен ышкаш, харын-даа менден каш катап ажыг уругну кандыг-даа аалдан тып аар сен. Бистиң эвилеливисти Бурган кадагалаваан болганда, бистиң салымнарывыс каттышпас болганы ол-дур. Салым-чолдун оруундан чандыр баспас херек.

Чилэди көрбээн чүвезин көрүп каан дег, олче чиктигзиниң көргөн, оон соонда аъттыг кижилерниң баштыңчызынче, Джэсэгэйже көргөн, бүгү боду көк суг дүжүп, чыырлып, аьдының челинге арны-биле үскөш, хенертен човуур азы эзир кышкызы дег үн-биле, селе-мезин көдүрүп эккелгеш, чуузалыг аъттың эзерде баглан узун дынын үзе шаапкаш, орук-кокпа барым-даалавайн, бурунгаар ужуга берген. Аъттыг кижилер оон мурнунга орукту ыт чок чайлап бергеннер. Чилэди бодунун кижилериниң чанынга доктаавайн халытпышаан, сугже шурадып, аьды-биле өске эрикче эжиндире берген.

Ожулун чуузаны так дуглааш, караңгы черге олурган: чүү болганын ол долузу-биле ам-даа меде-реп билбээн — Айыының бедик са-

лым-чолунун кыйгызы оон чуртталгазын шак ынчаар өскертпкен дээрзинге бүзүрээри берге болган. Элдептиг-ле болган: ол мырыңай ам чаа-ла мэркит уктуг Чилэдиниң кадайы турду, а ам оон кадайы эвес. А кымның? Амдыызында кымның-даа эвес. Чүү болурул? Ону чүү манап турарыл? Шагда оон көргени чүүл боттаныр ирги бе азы салым-чол аңаа дузак-моондакты салып каар дей берген эвес бе?

Чуузаны шыыг пөзү хенертен ажыттына берген, чырык карак-

тарны шонуп келген.

— Мен сенде чедип келдим, Ожулун.

Ынчангы дүжүнде дег, хүннүн чылчырыктаан херелинге ол Джэсэгэйни көрүп каан: согуннар саа-даа чайнаан, шиш бөргү херелденген, сула салган бажының алдын-налчак дыдыраш дүктери кайгамчык чараш көзүлген.

— Сен мени манап турдун бе?

— Ийе.

Ам Джэсэгэй аъттың дынын тудуп алган, а чуузаның чанында, ийи талазында, Ожулунун даап билгени-биле, оон ийи кады төрээнери: бирээзи мырыңай чалыы, ам-даа салы безин чок, ынчалза-даа тырың, шыырак, өскези — аныяк шаа эрте берген кижиги.

— Эй, ол мэркиттерден кандыг кысты хунаап алган-дыр бис! Карак салдымас! — деп, биргизи амырап алгырган.

— Багай улуска туттурган мен деп бодава, кызым — деп, ийигизи Ожулуну сожуктуруп чугаалаан, — сен кижиниң тып алган сен! Мээң дунмам Джэсэгэй — өндүр улуг аймактың салгалы-дыр, оон кадайларының бирээзи болуру — кандыг-даа кыска алдар! Амбагай-хаган боду чоокта чаа аңаа Маадыр деп атты тывысты, ол чүгле дээрелер-ниң дээрелеринге тыпсыр ат-тыр!

Ожулун чуузаның азында кыстына берген, бодунун таваар чалгы-биле кичээнгейни хаара тудуп чыдар Оон хемче көрүп орган, а башта чашкы үезинде көргени чүүл, куда-дой найыры, карактарынга бодаары безин коргунчуг, ол хире ырак, шуут-ла өске Чилэдиниң кажыыдалдыг арын-шырайы чуруттунган. А бо бүгү чүүл болбаан болза, Джэсэгэй көстүп келбээн болза, шак-ла ынчаар чурттап чоруур турган ирги бе?

Хенертен оон боостазыңга кара чүве чыдыпкан, карактарының чаштары аттыга берген база ол боду-биле чүнү-даа канчап чадаш-каш, ишкеникпишаан, човуур-лавышаан, ыглап-ла орган. Оон-биле кады хем хиилээн чүве дег, килеңнеп эгелээ, дүвүрээзинниг бырлаңнаштар суг кырында чүгүрүшкен.

— Акый, көрөм! — деп, бичии дунмазы Бэлгитэй элдепсинип алгырган. — Кудай-дээр бо кыстың үнүнден казыргыны бөөлдөп тур...

— Канчап билер, ол бир медээ-демдек бооп болурун? Азы амдыызында орайтаваанда, өске айыыл эгелевээдей, бо кысты дедир эгидер бе?.. — деп, эң улуу Ныкын-Тайжы уламчылаан.

— Чок, акым, бо кыс барда ме-нээ айыыл коргунчуг эвес, — деп, Ожулунче көрнүп келгеш, Джэсэ-

гэй хүлүмзүрүп чугаалаан. — Ожулун, чараш карактарыңны чаштар чүге дола берди, кайгамчык эрин-нериң хомудалдан чүге сириңейи берди, коңгулуур дег үнүң чүнүң дугайында килеңней берди?

Бодунун аас-кежиктен ыглап оларын Ожулун чугаалаар бодаан, ынчалза-даа шупту улус көрүп турда, ону миннири аңаа ыянчыг болган, бодунун аас-кежиин тып алганы дээш шагда-ла ыраан, ынчалза-даа ам-даа уттундурбаан Чилэ-диниң мурнунга ыядыңгы апарган,

ынчангаш харыы орнунга ол чүгле ыткыр ишкенип, арнын холдары-биле дуглап алган.

— Ынчаарга дугуржуп аалы, — деп, Ныкын-Тайжы шыңгы чугаалаан. — Кысты амдыызында бодун өөңчө апаар, а бис Бэлгитэй-биле олхонуттарга дарыы баргаш кээли.

— Чүге? Мен дөмей-ле ону кадай кылдыр алыр мен. Чугааны моон-биле соксадып каалы.

— Хей чүве чулурува! — деп, Ныкын-Тайжы улуг кижиги болгаш, дунмазын чагаан. — Оон кандыг хандан укталганын, өгбелери кымнарыл деп чүлдү билеп албайн чыткаш, сен бо кыс-биле мал-маган дег биригерин күзеп, ону алыксап турар-дыр сен?! А бир эвес оон аймак улузу багай, үүрмек азы салгалдан салгалче дамчып чоруур аарыгылы болза? Ам арта ол сээң улуг кадайың — хотун болур болгай!

— Күжүр акым, сен согураып калганың ол бе? Оон чырык, ак арны, чараш дурт-сыны, шимчээш-киннери ол эки, хүндүткелдиг аала-аймактан үнген дээрзин сенээ чугаалавайн турар-дыр бе? Оода сен чугаалап көрөм, Бэлгитэй!

— Чүнү чугаалаар боор! Мен көөрүмге, ол эң-не улуг аймактан ышкаш-тыр-ла. Оон чараш кыс көрүп көрбээн мен!

— Көрүп тур мен, силерден дора эвес билеп тур мен... — деп, Ныкын-Тайжы улуг тынып чугааланган. — Ынчалза-даа чедер херек, дөргүл-төрөл чон-биле сүмележип чугаалажыр херек. Шупту чүве кижизиг болур ужурулуг. Бир эвес сээң ажы-төлүң авазының өгбелерин билбес, үнелевес болур болза, чүс-чүс чылдарда сээң аймааның бедии-биле алдаржыдып болгу дег дээди салгал алыр мен деп бодава. А сен бодун чээрби харлыында маадыр эргени алган-даа болуңза, аймак-төөгү чок кадайың чанынга хову черниң каңмыыл сигени ышкаш апаар сен — шак ындыг хостуг, тоянчы, ынчалза-даа чоок кижилер болгаш дөргүл-төрөл чок артар сен!

Удаваанда кижилер чурттаан аал-оранның баштайгы им-дем-дектери билдинип келген — ыттар ээрген, хойлар баалаан, инектер эткен. Камгалал кылдыр чууза, тергелерге илчирбелей бүргеткен хой-ле өглер турар чавызааш Ожулунга көстүп келген.

— Ам-даа ыткыр кылдыр ыгла харын, — деп, Бэлгитэй каттырбышаан, өөрүшкү-биле чугаалаан, — хамык улус дооза маңажып келгеш, кымны эккелгенивисти көр-зүннер!

Ожулун бичии ишкенип чоруй, ол-ла дораан соксай берген, оон арын-шырайы карак чаштары тур-

баан чүве дег, чырып келген, а кудай-дээр, элдептиг чүве, дораан-на аязы берген, ажытталып бар чыткан хүн аныктарже бодунун куспаан чада туткан дег апарган.

— Акым, сен анаа кыс эвес, а хуулгазын эртине тып алган-дыр сен — деп, чалыы Бэлгитэйниң хүлүмзүрүү чайынналган.

Олар аал-коданның ортузунда улуг ак өггө кээп доктааганнар. Шынап-ла, хамык улустун маңажып кээп, кайгап-харап айтыр-тынарын манаан Ожулун карактарың чажыра-чажыра, долгандыр көргөн, ындыг-даа болза, бо аала-аймакта, көзүлдүр-ле, өске чаң-чылдар бар хире болган: кижилер боттарының ажыл-агыйын кыл-бышаан турган.

— Чедип келдивис, Ожулун — деп, Джэсэгэй олче холун сунган. — Мээң өөмчө кир!

Ожулун чүгле кижилер караан-дан дүргөн-не чашты бээрин күзеп турган. Ынчалза-даа холдарын далаш чокка сунуп, хүлүмзүрүш кын-нып, чуузадан маажым дүжүп келген.

Джэсэгэй холун салбайн, ону өөңчө кири берген. Оларның соондан Ожулунун шупту чүгүн болгаш белектер суп каан аптаазын каттай-хаара чүктөпкен хевирлиг Бэлгитэй аары-биле кирип келген.

Ыракта артып калган, оон салым-чолунун дугайында чүнү-даа билбес авазының ынакшыл-биле чыып берген хеп-сын, эдилел-дериниң өске өг-оранның ортузунда октаттына берген чыдарын көрүп кааш, Ожулун төрөөн чериниң чыды синген чүү-хөөзүнүн кырынга чыдыпкаш, катап-ла мөөредиги ылай берген.

Джэсэгэй оон чанынга туруп-туруп, үнө берген. Ол дораан-на карыштыр ийи уруг кире халчып келгеш, Ожулуну бүгү талазындан кичээнгейлиг кайгап, шуугап эгелээнер.

Оларның мурнунга-даа Ожулун ыятпайн, харын-даа дуза-деткииш-кин дилеп, оларже көрнүп, ыглап-ла орган.

— Көрүп көрөм, Алтынай! — деп, кыдат аялга-биле оларның бирээзи магадап алгырган. — Ана кайгамчык чүве-дир, чаражы!

— Ийе, Хайахсын, чараш кыс-тыр!

— Дурт-сынының чаражын, чажының узунун! — деп, Хайахсын магадавышаан, Ожулуну аргалаан. — А мойну дээрге куу куштун дег!

— Мээң дунмам чүгле Бурган ивизинге деңнежир мындыг чараш кысты кайыын тып алганы ол ирги?! — деп, ол-ла үн-биле Алтынай чугааланган.

— Ол канчаарың ол, ыглава, ажырбас! Джэсэгэй ышкаш ындыг оолга дужа бергениң дээш өөрүүр херек. Кандыг-даа уруг ону аас-кежик кылдыр санаар! Чүгле кырганнарны-ла аайынче кирип алза! — деп, Хайахсын сагыш човап, Алтынайже көрүнгөн.

— Мээң дунмам — бүгү аал-аймактың ынакшылы. Оон күзелинге авалар чөрүшпестер. Кажан олар сени көрүп чедип кээрге, чүгле ынчан ыглавайн көр.

Ол үеде Джэсэгэй кирип келген. Кыстар бот-боттарыңче көрүшкөш, арлы хона бергеннер. Оон ыглап олар арнын оол көрбөзүн дээш, Ожулун хомудап, ажынганының илерели кылдыр хая көрнү берген.

— Ожулун... Ожулун, менче көрнүп келем. Мен чараш шырайың көрүксеп тур мен, кайгамчык карактарыңче кайгаксап тур мен!

— Көрүмөс мен... — деп, Ожулун арай деп чугаалаан.

С.КОМБУ очулдурган.
(Уланчылыг).

КӨДЭЭ КУЛЬТУРАЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Июнь 18-те ТР-нің культура болгаш информация политиказының сайыды Вячеслав Донгак Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарын чалап алгаш, «Тыва Республиканың көдээ культура албан черлерин модернизастаары: 2010 чыл» деп республика чергелиг сорулгалыг программаны сайгарып чугаалашкан. «Чаңгыс демниг Россия» фракциязындан В.М.Бартына-Сады удурткан депутаттар И.П.Самойленко, Ю.В.Кара-оол, Г.М.Мунзук болгаш чаңгыс мандаттыг округтардан депутаттар Т.Д.Таржаа, С.Д.Оюн, А.Ш.Ооржак, О.М.Канзай олар чаа программаны сайгарып чугаалашкан хуралга киришкен.

Республиканың Улусчу чогаалдыг төвүнүн директору Г.А.Сюрюн көдээде культура адырының талазы-биле кадрлар чедишпезин, аныктарның ойнап-хөгөп дыштаңыр хөгжүмүнө үн улгаттырар аппаратуралар хереглеттинип турарын, ажилдакчыларының эвээш акша-шалыңын айтыпшаан, кожууннарда администрация даргалары культура адырларында боттарының тускай эртем чок, аргадуржулгасы чедишпес дөргүл-төрелдерин ажилда-дып ап турарын, специалистер ажил чок артып турарын демдеглээн.

Уругларның уран чүүл школарының байдалы база нарын. Бо школарның өөреникчилери доктаамал Гран-при шааналдарын мөөрейлерге, лауреат, дипломант аттарны чаалап ап турар. Уруглар кижизидилгезинге уран чүүл школарының кирип турар үлүг-хуузу улуг.

Берге чүве чүл дээрге, өөренир күзелдиг уруглар эмгежок, а уран чүүл школарының хөгжүм дериг-херекселдери болгаш өске-даа херек чүүлдер-биле хандырылгасы кошкак. Чадаана, Ак-Довурак болгаш өске-даа хоорай, суурларда 70-80 уруг хүлээп алыр школарда 200-300 чыгыы уруглар кичээлдеп турар. Чаңгыс хөгжүм херекселдинге 15-20 уруг ойнап кээрге, оон эдилели кандыг болуру билдингир.

Сайытты болгаш дыңнадыг кылган удуртукчуларны дыңнааш, депутаттар сонуургап турар айтырыгларын салып, харыыларны алгаш, боттарының санал-оналын кириген. И.П.Самойленко хоорайда уругларның хөгжүм школарының өөрениксер турар уруглар хей, ынчалза-даа ынча кижини хөгжүм школары хүлээп ап шыдавас болганда, № 5, № 9 дугаар школарга хөгжүм школарының филиалдарын аждарының дугайында айтырыгны шиитпирлээрин сүмелзэн.

Баян-Кол, Дөң-Терезин суурларның культура бажыңнарынга хамаарыштыр айтырыгларны депутаттар көдүргөн. Баян-Колдун Культура бажыңын 2010 чылда капитал септелгеже кириер деп турарын, амгы үеде Чаа-Суурнун Культура бажыңыга хамаарыштыр ажил чоруп турарын, үш уругларның хөгжүм школарынын тудары планда кирип турарын сайыт тайылбырлаан.

Көдээниң культура албан черлерин модернизастаарыга эргежок чугула 150 млн. рубльдин бо чылын оода 50 миллионун (компьютерлер-биле болза, ам-даа 10 млн. немээр апаар) бергеш, артыын 2010 чылда кылдыр үзүктөп тургаш-даа бол, бээр кылдыр бо чаа программаның акшаландырылышкынын эртирип бээрин депутаттардан сайыт дилзэн. Акша-көпөөк санын каяа, канчаар ажыгларын тодаргай айткан, бүгү хемчеглерни айткан документини ТР-нің Чазаанче киригеш, аңаа бадылаткан соонда, ТР-нің Улуг Хуралыне кириерин депутаттар сүмелеп, бо чугула айтырыгны шиитпирлээринге үнү кадарын аазаан.

Светлана БАЛЧЫР.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

Чогаалчының бодаалы

КОЖУУН ТУГУ, СҮЛДЕЗИ

Сөөлгү чылдарда кожууннар боттарының тугун чогадып, бадыла-дып, кылып ап турар. Бо хүн-нерде Барыын-Хемчик кожуун бодунун тугунун, сүлде демдээниң, ыдык ырының төлөвилелин чарлаан. Бо талазы-биле кылдыган, кылдырмаан-даа туктар, сүлде демдектер дугайында мээң мындыг эскериглерим бар.

Хей эвес санныг Тываның кожууннары боттары туктуг апарган. Олар шупту Тыва Республика иштинде бактаап турарлар болгай. Оларның тугун алгаш көөрге, олар РФ-тин тускай субъектизи азы делегейниң өске хамаарышпас күрүнелери дег болу бергенер. Туктуг кожууннар бодунун үнезин ол хире улуг кылдыр санап турарлар-дыр.

Мен шеригге турумда, бистин полктун тугу мындыг чүве: беш-адырлыг, полктун адын бижээн Совет Армияның кызыл туктуг ортузунда шериг-далай флордунун ак-көк бичии тугу бар. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, бистин кезээвис дайын үезинде Владивосток хоорайны агаардан камгалап турган, ол дээрге бүдүн Совет Армияга хамааржыр, ынчалза-даа ол кезекти шериг-далай командьылы удуртуп турган.

Бо чижектен алгаш көөрге, кожууннун тугу Тыва Республиканың тугунун иштинге турар-дыр. Чижээ-биле Барыын-Хемчиктин чаа чогааткан бичии тугу Тыва Республиканың ак-көк, ак, сарыг алалыг тугунун ортузунга ийикпе азы үстүнге турар ужурулг-дур.

Чаа чогааткан кожууннарның

сүлде-демдектерин көөрге, ында колдуунда-ла сарыг шажынның кандыг-бир демдээни кирип каан боор. Оон алгаш көөрге, бистин чуртувус шажынчы чурт бооп турар-дыр. Сарыг шажынның төвү Непал азы христиан шажынның төвү Ватикан дег. Конституция езу-гаар Россия шажынчы эвес, эртем-билигже бурунгаар углуг күрүнө болгай. Россияның шупту субъектилери база ыңдыг, эртем-билигже бурунгаар депшилгели. Оон иштинде Тыва. Ындыг болганда, кожууннар канчап боттары өске углуг, Конституцияга дүүшпес күрүнө политиказын чоруда бергенери ол?

Россияның бодунун-даа, бурунгу орус хоорайларның, девискээрлерниң сүлде-демдектеринде дириг амытаннар болгай. Кызыл хоорайның сүлдезинде дириг амытан — сарлык бар-ла харын, ынчалза-даа ол девискээрге дүүшпези кончуг. Мөңгүн-Тайгага болза езулуг тааржыр. Тывалар — малчын, тыва чурту — мал ораны болганда, билер-билбези сарыг шажын демдээниң орнунга, кожуунунга тааржыр азырал-даа, черлик-даа амытанны сүлдезинге кирип аары берге эвес.

Кожуун тугу, сүлде-демдек мөөрейи чарлаан Барыын-Хемчик кожууннун удуртулгасы тугунун, сүлде-демдээниң кандыг боорун хоойлу езугаар тодарадып, Тыва Республиканың Конституция судунга чедир тайылбыр алыры чугула-дур.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
чогаалчы.

МАЛ ООРУНУҢ ИЗИГ ИЗИ-БИЛЕ

Тыва Республиканың девискээринин иштинде оон мурнунда болгаш бо хүннерде мал оорлаан херектерин истеп тывар болгаш шак ыңдыг таварылгаларны болдурбазынче угланган «Мал оору» деп оперативтиг болгаш профилактика операциязы эки көргүзүлгелерин уламчылавышаан хевээр.

Чоокта чаа Каа-Хем кожууннун иштики херектер килдинин ажилдакчылары мал оорлаан херекти изии-биле истеп тыпкан. Каа-Хем суурнун чанынга кожа чыдар Каа-Хем кожууннун талазындан «УАЗ» маркалыг автомашина улуг трассаны оюп, чер оруктап чоруп олурда, орук-хайгыыл албанының инспектору ону доскан. Автомашинаны хынаанының түннелинде кузовунун иштинге чогуур документ чокка мыйыстыг бода малдың мөң эъттерин чүдүрүп алгаш, сөөртүп чораны илереттинген. Чолаачы-даа, машинаның пассажирлери-даа боттарының соккан малының ээдин хоорайже дужаап, садар дээш сөөртүп бар чыткан деп инспекторну будулдуруп, меге өчүктөрнү берип оралдашкан-даа болза, ол херекти истеп тодарадыры-биле мөң эът сөөртүп чоран хамаатыларны Кызыл кожууннун милиция килдинге апарып чедирген.

Херектин ужурун истеп тодарадырының түннелинде ол-ла хүн Каа-Хем кожууннун девискээринге Петропавловка деп черге ойттап чоран 4 инек читкен деп, медээ келген. Кем-херек үүлгедин изии-

биле истеп, оперативтиг бөлүк мал оорлаан черге үнүшкүнү кылганы соонда, мал ойттап чоран одардан ырак эвес черге малды соккан херечилелдерни — инектерниң баштарын болгаш дуугларын шагдаа ажилдакчылары тып алганнар. Кем-херек үүлгединге Кызыл кожууннун иштики херектер килдинге эккелген хамаатылар дорт хамаарылгалыг болганы ынчан тодарадыры.

Мал оорлааш туттурган кижилерниң өчүү-биле алырга инектерни оорлап алыры улуг дыка берге-даа болбаан, чүге дизе кадарчы чокка олар ээн черге ойттап чоран бооп турар. ТР-нің ИХЯ-ның чанында тургустунган Хей-ниитинин чөвүлели бо талазы-биле республиканың кожууннарынче үнүшкүннү хуралдарны эрттирген. Тус черин чыгыргаларыга суур чурттакчыларын болгаш малчыннары демнежип тургаш, мал оорунга удур дээштиг хемчеглерни ап, малды таңмалаарын, мал оорунга удур серемчилелди бичии-даа кошкатпайн, малын денге кадарып камгалаарын чөвүлел болгаш яамы чурттакчы чонну кыйгырган.

ТР-нің ИХЯ-ның
парлалга албаны.

БИР-ЛЕ ДУГААР ХОРУГДААН

Ипотека чээлизин чогуур үезинде төлөвейн турганы дээш, ипотека чээлизи-биле садып алганы үш өрээлдег квартираны суд приставтары бир-ле дугаар хоругдаан.

Эмнелде эмчи болуп ажилдап турар херээжен ипотека чээлизи-биле үш өрээлдег квартираны Башня микрорайонундан садып алгаш, ай санында чээлизин үе-шаанда дуглап турган. Ынчалза-даа ажил чок арткан, ол төлээрин соксаткан. Чээли берген организация

чыгы берген өрелери дээш квартираны хавыргаш, чээлини дуглаары-биле ону садар кылдыр судче негелде билдиреишкени кириген.

Кызыл хоорай суду негекчи таланчы сонургалын хандырып, шиитпирни үндүргөн.

2009 чылдың апрель 9-та суд приставтары ук квартираны хавырган болгаш июнь 30-де ажык садыглашкыч кириген. Оон кириген акшатуңу-биле ипотека чээлизин төлээр.

www.tuvaonline.ru

Ужуражылганың эгезинде сайыт В.О.Донгак республиканың көдээ культура албан черлеринин — клубтарның, библиотекаларның, уругларның уран чүүл школарының бөгүнгү байдалын депутаттарга кысказы-биле таныштырган.

— Бистин Тывавысты бүгү делегей национал культуравыс болгаш уран чүүлүстү таварыштыр билип, танып ап турарын билер силер. Социал-экономиктиг сорулгаларны чедип алырынга культура адыры дээштиг кол күш болуп турар. Культура албан черлеринин социал ажык-дузазы, ылаңгыя көдээ черлерге, канчаар-даа аажок улуг. Чоннун хостуг үезин, дыштаңылганын шын организастап турар черлерде амыдырал-чуртталганың ниити деңгели бедик, корум-чурум-даа быжыг болуру чугаажок. Ынчангаш көдээ культура албан черлерин үең негелдезиниң аайы-биле модернизастаары — амгы шаңгың дериг-херекселдери-биле четчелээр хүннүн чугула айтырылы апарган. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринге демниг ажил чугула дээрзин билип, силерниң арга-сүмөңерни, санал-оналыңарны алыры-биле бо хуралче чалааны-выс ужуру ол — дээш, Вячеслав Октябрьович республиканың көдээ культура албан черлеринин дугайында тодаргай тайылбырны кылган.

Тыва Республиканың көдээ культура четкилерин 180 библиотекалар, 143 культура бажыңнары, 33 немелде өөредилге черлери тургузуп турар. Материалдыг бааза-зын 258 бот-тускайлаан оран-сава бажыңнары тургузуп турар. Дыка хей библиотекалар болгаш культура бажыңнарының байдалы чогуур деңгелде эвес. Оларның 46-зы азы 32 хуузуңга капитал септелге негетинип турар. 2008 чылда чоруткан шинчилелдин түннелинде 19 культура албан черлери буступ дүжери-ниң байдалында турар дээрзи илерзэн.

Культура албан черлеринин өртке удур айыыл чок чорун улуг дүвүрелди болдуруп турар. Клубтарның 70 хире хуузу ыяш бажыңнар болганындан айыыл улам улуг. Клубтарда өртке удур сигнализация чок. Акша-төгерики чедишпезинден бо айтырыглар чылдан чылче шиитпирлеттинмейн келген.

Бөгүнде 137 культура албан черлеринге (11787 рубль) өртке удур сигнализация хереглеттинип турар.

Техника болгаш технология (компьютер, электронуг) талазы-биле культура албан черлеринин хандырылгасы үең негелдезинге канчап-даа таарышпас. Үн улгаттырар аппаратуралар, чырык дериг-херекселдери, көрүкчүлөр сандайлары, компьютер дериг-херекселдери, сцена хеви — бо бүгүнү чаартырынга база-ла акша-төгерики херек.

131 дугаар Федералдыг хоойлу езугаар культура албан черлеринин четкилерин тус чер бот-башкарылга органнарынче шилчтикени республикада чаңгыс аай төпчүткен культура системазын буурап дүжүреринин айылында чыгап келген, чер-черлерде культура ажил-чорудулгаларын башкаары болдунмазының кырында келгенин тайылбырлааш, сайыт көдээ культура албан черлерин модернизастаары хүннүн чидиг айтырыгларының бирээзи дээрзин база катап онзалап айткан. Бо улуг айтырыгны шиитпирлээринге 143 млн.653 муң рубль хереглеттинип турар. Ынчангаш республика бюджетинден 2010 чылда көдээ культурага 150 млн. рубльди аңгылаары негетинип келген.

Республиканың библиотекаларының байдалының ажил-амыдыралының дугайында республиканың А.С.Пушкин аттыг национал библиотеказының директору О.В.Фенцель сөс ап чүве чугаалааш, көдээниң чурттакчыларының библиотекалар-биле харылзаазы кажангызындан-даа артык быжыкканын, номчукчуларның саны өскенин, ном саны чедишпезин, ылаңгыя тыва чогаал номнары ховартаанын, тыва дылда делегей литературы чогун, библиотекаларның иштики, даштыкы байдалын экижидериниң айтырыгларын көдүргөн. Ак-Туруг биле Хандагайтыдан өске чаңгыс-даа кожуунда чаа библиотекалар тутунмаанын, библиотека ажилдакчыларының акша-шалыңының эвээжин, ында чүгле ажилыңга езулуг бердинген кижилер ак сеткилди-биле кызымаккай ажилдап турарын демдеглээш, библиотека херээңге чугула акша-түннү бо ийи чылда черле алыр боор бис дээрзинге идегелин илереткен.

Айтырыңар – харыылап берээл...

КУШ-АЖЫЛ ДЕПТЕРИ ЧИТКЕНДЕ...

«Суурувуста таныырым бир кижиге бар. Ол пенсия назыны шагда четкен, ынчалза-даа пенсия албайн турар. Чылдагааны – куш-ажыл дептерин чидирген. Ол пенсия назыны чеде бергеш, пенсиязын кылдыртыры-биле документилерин дужаап чеде бээрге, куш-ажыл дептери чокка хулээп албаан. Чаа дептерни садып-даа алгаш, бижимелдерин, стажын кая бижидер чүве ирги? Ажылдап турган организациязы дүшкен болза канчаарыл?»

Дүвөндөй ШОЙДАР.
Чөөн-Хемчик»

дээн айтырылгы чагаа редак-
цияның адресинге келген.

Бистиң номчукчувустуң ай-
тырынга хамаарыштыр Россия-
ның Пенсия фондузунуң Тывада
салбырының специалистериниң
берген тайылбыры:

— РФ-тиң Чазааның «Куш-ажыл
дептерлериниң дугайында» док-
таалын езугаар алырга, ук чагааның
ээзи азы куш-ажыл дептерин
чидирипкен кижиге ол үезинде-ле
сөөлгү ажылдап турган черинге
куш-ажыл дептерин чидирип-
кениниң дугайын дораан дың-
надыр турган. Бир эвес ол үезинде
дыңнаткан болза, сөөлгү ажыл бер-
рикчизи (организация) куш-ажыл
дептериниң хоолгазын 15 хонук
дургузунда кылып бээр ужурулг.
Хоолганы тургузуп тура, ол кижиге
он организацияга ажылдап
кээр бетинде нити болгаш (азы)
үзүктел чок ажыл стажының дуга-
йында чогуур документилер-биле
бадыткаттыгган медээлерни сөөл-
гү ажылдап турган черинге ажылы-
ның база шаңналдарының дуга-
йында медээлерни документилер-
биле бадыткаттыгганы езугаар
кири бижир.

Россияның Куш-ажыл болгаш
социал хөгжүлдө яамызының
«Куш-ажыл дептерлерин долдура-
рының инструкциязын бадылаар
дугайында» доктаалын езугаар

куш-ажыл дептериниң хоолгазын
канчаар долдураарының талазы-
биле тускай дүрүмнөр бар. Ону ал-
бан организация черлериниң кадр-
лар харыылап турар специалистери
ыяк билер. Ынчангаш куш-ажыл
дептериниң хоолгазын кылдыртып
алырда, сөөлгү ажылдап турган
черинге билдиришкен кириери
чугула-дыр.

А бир эвес организация дүжүп
калган болза, куш-ажыл дептери
ажылдакчының бодунуң буруузу
чокка онза чугула чылдагаан-биле
чиде берген таварылгада, **стажын
мурнунда кады ажылдап турганы
кижилер (ийден эвээш эвес)**
херечилеп болур.

Кандыг онза чылдагааннарыл
дээр, бирээде, онза айылдыг
байдалдар – чер шимчээшкени,
үер, шуурган, өрт ужун докумен-
тилер читкенде, стажты чагыс чер-
ге кады ажылдап турганы ийи хере-
чиниң бадыткалы-биле тургузар. Бо
таварылгада билдиришкенге ко-
жар документилер: 1) тус черин
эрге-чагырга органының айылдың
болган ай-хүнүн, чылын, оң байда-
лын айткан справка; 2) ажыл бе-
рикчизиниң азы эрге-чагырга ор-
ганының айыл ужун документилер
читкенин, ону катап тургузар арга
чогун шынзыткан справка; 3) архив
албанындан ол ажыл үезинге
хамаарыштыр архив медээлериниң

чогунуң дугайында справка.

Ийде, бир эвес куш-ажыл деп-
тери өске чылдагааннар – кам чок
шыгжааны, өжөгээр үрегдээни ба-
за ажылдакчының буруузу-биле
читкен болза, ийи херечиге стажын
бадыткадырда, куш-ажыл дептери
читкенин, ону катап тургузар арга
чогунуң дугайында ажыл берикчи-
зиниң справказын кожар.

Кол-ла чүве – кижиге ажылдап
турда, Пенсия фондузунче камга-
ладыла дадывырларын ыяап шил-
чидип турган болур ужурулг. Шил-
читкен дадывырларның түндүктөн
пенсиязының хемчээли улуу-биле
хамааржыр.

Беш чыл ажыл стажыг болза-
ла, пенсиялаар назыны (55-60 хар)
чедип келирге, ол кижиге куш-ажыл
пенсиязын алыр эргелиг. Бистиң
республика талазы-биле алырга,
оң девискээри Кыдыкы Соңгу чүк
болгаш аңаа деннестирген чер-
лерге хамааржыр болганда, мында
беш чыл эрте пенсиялап турарын
билер бис. Ынчангаш **50 база 55
харлыгга пенсия тыпсырда, 20
чыл ажыл стажы негеттинер. Ийи
урулг болза, херэжжен улуска
17 чыл стаж четчир. А бир эвес
ажыл стажы чок азы четпес болза,
эр улус 65, херэжжен улус 60
харлаптарга, социал пенсияны
тыпсыры хоойлуда көрдүнгөн.**

Пенсия хандырылганың тал-
лазы-биле бүгү-ле айтырылганы
чурттап турар черинде Пенсия
фондузунуң эргелелинден билип ап
болур. Суурларда чурттап турар
кижилер Пенсия фондузунуң
үнүүшкүнүгү хулээп алышкын-
нарын эрттирбейн, суурга келген
специалистерге айтырылганын
салып болур. Ол ышкаш Россияның
Пенсия фондузунуң Тывада сал-
бырының **9-61-41, 9-61-42** дугаар-
лыг телефоннарынче долгап болур.

ХӨМҮРЕРТИ ӨЖЕР БЕ?

«Чүц деп чүц дээр, 18 чылдар дургузунда чонунуң ажы-
толун өөредип, оларны бугу тала-биле сайзыралгай кижилер
болзун дээр канчаар кызып чорбадым дээр. Ам харым 75,
ажылдап чораан чылдарымда багай дуртуп чорбадым. Шаң-
наткан хундулел бижиктеримниң кандызын чок дээр. А «хоо-
чун» деп ат менде чок. Меңээ коорде, өөреникчилерим хоочун-
нар апарган. Суурумнуң, кожуунумнуң, харын-даа республика-
ның хундулел бижиктеринден хой чүвөм чок. ССРЭ-ниң 50
чыл оюнда «ССРЭ-ниң ДОСААФ-тың тергилни» деп хоре-
к демдээ, партия обкомунуң, сайыттар човчелелиниң,
профвилелдер област советиниң даргаларының ат салганы
бижиттер менде бар. 2008 чылда «Октябрь революциязының
90 чылы», «Чепсектиг кустерниң 90 чылы» деп медальдар
биле шаңнаттым.

Чуртталганың төңүзүңге келгеш, амыдырап-чурт-
таарыңа бичи-даа деткимче чигелде чок боорга, хому-
данчыг-дыр. Бо назыда «хоочун» деп атка херек эрттирип,
орта ажыл кылбайн чораан кижилер 2-3 чыл ажылдапкаш,
«хоочуннар» апарганын көрүп чор мен.

Республиканың хоочуннар човчелелинге четтим. Дараа
аарып турар, секретарь, улгады берген херэжжен, мени
дыңнааш: «Москвадан шаңналыңар чок болза, болдунмас херек-
тир» – диди. Ынчаар-ла хоңжум хомүрертир оштү. Мен
ышкаш бугу назынында ажылдап кааш, ындыг ат албаан,
хомудап чоруур кижилер бары магатчок.

Чазаавыс Даразы П.В. Кара-оол чүгле мээң эвес, хой кижиге
ниң соңуургап турары бо айтырыг талазы-биле чогуур
хемчегин алыр дээрзинге бузуреп артым.

Эрензеп ТЕЖИТ,
Кызылдың хоочуннар бажың-интернады».

Бо чагаага харыыны бээри-
биле ТР-ниң Куш-ажыл болгаш
социал хөгжүлдө яамызынга
чедип, мындыг харыыны алган
бис.

— ТР-ниң Чазааның Даргазы-
ның 2006 чылдың июль 13-те «Тыва
Республикада «Куш-ажылдың хоо-
чуну» атты тыпсырының чуруму

болгаш байдалы» деп хоойлузу
езугаар, «Куш-ажылдың хоочуну»
атты үр чылдарда ачы-хавыялыг
куш-ажылы дээр болгаш ССРЭ-
ниң, РСФСР-ниң, Россия Федера-
циязының орден, медальдары,
хүндүлүг аттарның эдилекчиле-
ринге, куш-ажылга чедишкенин
дээр яамылар болгаш ведом-

стволардан шаңналдарлыг пенсия
назыны четкен кижилерге, ийде,
Ада-чурттуң Улуг дайынының үе-
зинде назы четпез тургаш куш-
ажылчы базмын эгелзэн, ниити
ажыл стажы эр улуска 40 чылдан,
херэжженерге 35 чылдан эвээш
эвес кижилер, үште, ачы-хавыялыг
куш-ажылы дээр Тыва Республи-
каның орден, медальдары шаңнал-
дарлыг пенсия назыны четкен
кижилерге «Куш-ажылдың хоо-
чуну» атты тыпсыры көрдүнгөн.

Атты алырынче кордап турар
кижилер чурттап турар чериниң
айы-биле социал камгалал ор-
ганнарынга билдиришкени-биле
кады куш-ажыл стажын, шаңнал-
дарын бадыткап турар докумен-
тилерниң боду-биле хоолгазын катай
дужаар. Тус чер чагыргаларында
тускай комиссия билдиришкен
кирикчизиниң бижинге, докумен-
тилеринге даянып, шийтирнэ үн-
дүргеш, харыыны бээр ужурулг.

Үстүнде чагаа ээзинге хамаа-
рыштыр чүнү харыылап болурул
дизе, бо кижиниң шаңналдары хөй-
ниити организациязының шаңнал-
дары дээрзи илдең-дир. Чижээ-
лээр, «Октябрь революциязының
90 чылы» деп медаль Коммунист
партиянын, Эюгановтун ат салганы
юбилейлиг медаль-дыр. Ынчалза-
даа ТР-ниң Куш-ажыл болгаш со-
циал политика яамызында хоочун-
нар талазы-биле килдискэ кээп,
тодаргай харыыны ап болур.

Айлаң МОНГУШ
материалды организастан.

Эмчилер хүнү-биле чээнимге!

Дуган-хүрээ орду-шивээ	Кырган, чалыы,
ээзи кылдыр	чаш-даа чонун
Бурган башкы сени ынчаар	Идегели чаңгыс сенде.
чаяап каанда,	Ийи кызың, кады кыраан
Дуган Байыр кырган өгбөн	кадының
дөззэн болгаш	Кырган-ача аксың кежи —
Тулган чараш бажың дүккүр,	өл, чаш оглун.
арның чараш.	
Тутса — мөге, турза —	Эмчи боор дээр эгээттинмес
шыырак хевир сынның,	Эртем-сургуул
Турамыкка, чалгаа, чашпаа	шингээткен сен.
хопчуларга	Эжиң-өөрүн, угбаң, дунман,
Чалданыш чок, эрес, шыңгы	багай бистиң
харызын бер.	Эглиш дивес баганазы
Бир-даа катап өжөгээрин	болган-даа сен.
чурум үрөп,	Эмчилерниң хүнү-биле
Гипократчы даңгырааны	Эргек хире дузам болзун.
үрөвейн көр.	Эң экини күзөвишаан,
	Ээтиргеш бажың чыттаайн.
Арат чонче ам бо хүнде	Чээң оглунга угбазы
наркомания, СПИД дээрштин	Хандыңмаадан.
Кандыг човулаң, хамчыкка	Чөөн-Хемчик,
бектетпезн дээр.	Хайыракан суур.
Каш санныг тыва чонун	
качыгдатпа.	

Энергетиктерни хынаан

Омск хоорайның «Энергетик» өөредилге төвүнүң тускай
эртемниглерни «Тываэнерго» ААН-ниң оперативтиг персоналының
психологофизиологтуг шинчилелин чоруктан.

Энергетиктер онза нарын байдалда ажылдап турарлар. Ынчангаш
оларның айыыл чок чоруктуң тургускан негелделеринге кайы хире дүгжүп
турарын билири чугула. Бир эвес шинчилелдер ажылдакчының
«турупканын» илередир болза, аңаа хоргадал хемчеглериниң
комплекзин сүмелээр. «Тываэнерго»-га моон-даа сонгаар «кижизиг
сагыш-сеткилдиг» тускай эртемниглерни хаара тудар талазы-биле ажыл
чоруттунар. Бүдүрүлгеге ажылдакчыны хулээп ап тургаш, оң
депшээниниң аайы-биле болгаш ээлчеглиг аттестацияларны эртип турар
үезинде байдалын шинчилеп көөр.

— Куш-дамыр сайзыралы ышкаш, кижиниң психиктиг байдалы
мындыг айылдыг професияның төлээлекчилеринге дыка улуг ужу-
дузалыг. Ынчангаш шинчилелдерни эмчи көрүлдө дег, доктаамал ийи
чылда бир катап эрттирер бис.

Максим ЕСЕКОВ,

«Тываэнерго» ААН-ниң парлалга секретары.

Сүме берип чорууруң кай

Ак-Туругунуң уран чүүл школаның чурулга башкызы,
даш чонукчузу акым Буян Климович Хомушкунуң чырык
адынга турскааттым.

Кара хүнге таварышкаш,
Каптагайдан ырай бердиң.
Чалыы, чараш назыныңны
Хайлыг өлүм хунаап алды.

Дунмаларың дөгөрезин
Эртем-билиг чедирген сен.
Кара чаңгыс амааның
Чөлөңгиле болуп чордун.

Баштак-хөглүг овурунну
Эжиң-өөрүн, дунмаларың,
Төрөл-чонуң үргүлчү-ле
Дөгөре бис чоктап чор бис.

Бистен чарлыр чаксы хүнде
Бир-ле чүве оштаан-даа дег,
Хары, чаъзы, долузу-даа
Халагын төп ыглап турду.

Ховар болган талантыңны
Хоор чондан кым-даа билер.
Оода чаңгыс салгалыңны
Өртемчеге шаңнаарың кай.

Бичии чашка ынаан-биле
Уруум адын адап каан сен.
Салым-чолуң ындыг боорун
Саазыңга чурууруң кай.

«Алдын холуң» ачызында
Арбын чонга бараан болдун.
Чонар-дажың, чуруктарың
Чонда санай тарап чору.

Баштак чаңың, хөглүг каткың
Бажыңывыс долуп чорду.
Ам бо хүнде аалывыс
Ээн, куруг, харын-даа соок.

Тараа тарып, малды ажаап,
Кандыг ажыл кылбайн чордун.
Эрес-кежээ, ажылгыр-даа
Эң-не дээди кижиге болдун.

Сургуулдарың өөредип,
Сүме берип чорууруң кай.
Бийир биле карандажың
Бистиң-биле чурттап арты.

Саглаңмаа ХОМУШКУ.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ававыс Чапай Ондаровна КУНГААНЫ сөөлгү
орукче үдежип, качыгдалывысты үлежип, моральдыг болгаш мате-
риалдыг дузаны көргүскен дөргүл-төрелдеривиске, ажылдап турар
коллективтеривиске, чаңгысклассчыларывыска, эш-өөрүсүске, кожа-
хелбээ чурттап чоруур чонувуска четтиргенивисти илергейлеп мө-
гейдивис.

Хөй ажы-төлүндөн.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35,
редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бух-
галтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура,
өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга —
2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94
телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9130. Чагыг 68. Номерни парлалгаже дужаганы: график
езуугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.О.А. Банк «Тувакредит»,
Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг
коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде
регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те
эде бүртүккөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүмнүн унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редак-
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш
өске-даа фактылары, дындагылары дээр авторлар боттары харыылаар.